श्रम अर्घ्य

■ अ‍ॅड. गो. का. आठवले ■

लेखक

- राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघके बाल्यकालसे स्वयंसेवक ।
- नागपुरके विधिज्ञ तथा श्रम कानूनके विशेषज्ञ ।
- भारतीय मजदूर संघके पूर्व राष्ट्रीय मंत्री तथा पूर्व क्षेत्रीय मंत्री ।
- महाराष्ट्र विधान परिषद के पूर्वसदस्य ।
- अनेक यूनियनोंके संस्थापक / महामंत्री ।
- विश्वकर्मा श्रमिक शिक्षा संस्था के संस्थापक ।
- केंद्रिय श्रम शिक्षा मंडलमें भा. म. संघ के प्रतिनिधी तथा पूर्व उपाध्यक्ष ।

॥ श्री: ॥

न ऋते श्रांतस्य सख्याय देवाः।
(ऋग्वेद)

श्रम - अर्घ्य

(श्रमिक क्षेत्र संबधित लेखसंग्रह)

लेखक

अॅड. श्री. गो. का. आठवले

संकलक

प्रा. श्री. कृ. नवीनचंद्रन्

प्रकाशन तिथी

आषाढ शु. १९, शके १९१४

स्वदेशी उपग्रह प्रक्षेपणदिन

दिनांक १० जुलै १९९२

चित्रण तथा मुद्रण

श्री. आनंद गोविंद पुराणिक

संचालक

अक्षय मुद्रा

'अमृत', धरमपेठ, नागपूर-१०

(खाजगी वितरणासाठी)

वितरक

महासचिव

भारतीय मजदूर संघ

विदर्भ

अनुक्रमणिका

अनु. क्र.	लेखाचे शीर्षक	पृष्ठ क्र.
१.	सार्थक प्रा. कृ. नवीनचन्द्रन्	१
२.	आशीर्वाद अ‍ॅड. श्री. मु. ल. वैद्य	३
३.	परमपूजनीय श्री. गुरुजीका भारतीय मजदूर संघ को मार्गदर्शन	५
४.	कामगारांचे भविष्यातील आशास्थान भा. म. संघ स्थापना दिवस	७
५.	श्रम-दिवस-१ मे हा भ्रम १ मे चा तथाकथित कामगार दिवस	१३
६.	हिन्दुत्व मान्य करणे हाच कम्युनिस्टांना एकमेव पर्याय वृत्तपत्र प्रतिनिधीशी मुलाखत	१९
७.	वादग्रस्त कामगार विधेयके काळाकायदा विरोधी दिवस	२५
८.	व्यसनमुक्ती : कामगार संघटनांची जबाबदारी जागतिक व्यसनमुक्ती दिवस	३५
९.	श्रमिकीकरण राष्ट्रीय श्रम दिवस	३९
१०.	स्वदेशी-आवश्यकता व शक्यता स्वदेशी व्रत संकल्प दिवस	४६

अनु. क्र.	लेखाचे शीर्षक	पृष्ठ क्र.
११.	"सहनाववतु...." सहकाराचा मूलमंत्र	५२
१२.	प्रेरणादायी नेतृत्व मा. श्री. दत्तोपंत ठेंगडी यांचा ५१ वा वाढदिवस	५६
१३.	Right to Work	६१
१४.	Moral Education for Workers World Moral Re-armament Day	६७
१५.	श्री. आठवलेजी के भाषणों से कुछ अंश	७०
१६.	डंकल प्रस्ताव-गुलामीची सनद	७६
१७.	अनावृत्त पत्र	८२
१८.	स्फूर्ति-गान	८४
१९.	श्रद्धांजली	८५
२०.	स्व. बाळासाहेब साठ्ये प्रथम श्राद्ध दिवस	८७
२१.	स्व. रामनरेश सिंहजी (बड़े भैय्या) स्मृती-ग्रंथ विमोचन दिवस	९१
२२.	स्व. भाऊराव अत्रे श्रद्धांजली	९५

सार्थक

भारतीय मजदूर संघ के स्थापना के पश्चात् रा. स्व. संघ के अनेक प्रचारक तथा तत्सम कार्यकर्ताओंका मजदूर क्षेत्र मे प्रवेश हुआ। मा. श्री. दत्तोपंत ठेंगडीजी के समर्थ मार्गदर्शन में इन कार्यकर्ताओंने अथक परिश्रम से भा. म. संघ को आज का विशाल स्वरूप प्राप्त करा दिया। उन प्रमुख कार्यकर्ताओं में मा. श्री. गोविन्दरावजी आठवले, भी एक रहे हैं। विदर्भ, मध्यप्रदेश, गुजराथ, महाराष्ट्र इ. प्रांतों के मजदूर क्षेत्र में वे सर्व परिचित हैं। ३० वर्षो के उनके कार्यकाल में उन्होंने प्रारंभिक कार्यकर्ताओं के तरह सैंकडो भाषण दिये। मजदूर आंदोलन के विषय में अनेक लेख लिखे, विस्तृत पत्रव्यवहार से कार्यकर्ताओं का मार्गदर्शन किया। महाराष्ट्र विधान परिषद में भी उनके भाषण बहुत प्रभावी रहे। इन सभी का संकलन उपयोगी सिद्ध हो सकता है। किन्तु इस छोटीसी पुस्तिका में श्री. आठवलेजी ने लिखे कुछ ही लेखों का संकलन किया है, वह भी व्यक्तिगत उपयोग हेतु ही है।

मा. श्री. आठवलेजीसे लेखों के प्रकाशन की अनुमति लेते समय उन्होंने कहा की इस सबका श्रेय मेरे तीर्थरूप माता पिता का संस्कार, रा. स्व. संघ की शिक्षा, गुरुजनों की कृपा और कार्य के लिये जिन्होंने मुझे प्रोत्साहित किया वे मेरे दो सत्प्रवृत्त बंधु, स्व. बडी भाभीजी और छोटे बंधु की पत्नी, परिवारके अन्य सभी सदस्य तथा सुहृदजन इन्हीको है। साथही अपनत्व और निःस्वार्थभावसे जिन कार्यकर्ताओं और वकील मित्रों ने कार्य में सहयोग दिया उनको विशेष श्रेय है।

लेख प्रकाशित करने की अनुमति के लिये मैं श्री. आठवलेजी का आभार मानता हूँ। वैसेही प्रकाशन खर्च का भार श्री. आठवलेजी ने स्वयं ही उठाया है इसलिये भी मैं उनका आभारी हूँ।

'अक्षय मुद्रा' के संचालक श्री. आनंदजी पुराणिक तथा उनकी धर्मपत्नी सौ. अल्काजी ने यह पुस्तिका अतीव आत्मीयता से और शुद्धता से मुद्राक्षरांकित की अतएव मैं उनका आभारी हूँ !

इस प्रकाशन से कार्य की कुछ प्रेरणा तथा ध्येयदृष्टी प्राप्त होगी यह मेरा विश्वास है और इसी में मेरे प्रयास का सार्थक होगा।

प्राध्यापक कृ. नवीनचंद्रन्
(संकलक)

आशीर्वादाचे दोन शब्द

माझे स्नेही श्री. गोविन्दराव आठवले, अॅडव्होकेट हे एक अनुभवी आणि कामगार क्षेत्रातले प्रथितयश कार्यकर्ते आहेत. आज भारतीय मजदूर संघाला (बी.एम.एस) भारताच्या कामगार क्षेत्रांत जे महत्वाचे आणि मानाचे स्थान मिळाले आहे, त्यात त्यांचा फार मोठा वाटा आहे. ते एक उत्तम वक्ते आणि उत्तम संघटक आहेत. ते कांही काळ महाराष्ट्र विधान परिषदेचे सदस्य होते. भा. म. संघाचे एक राष्ट्रीय मंत्री पण होते. या काळांत अतिशय परिश्रम घेऊन विधान परिषदेत [illegible] अमोल कार्य केले त्याची प्रशंसा मुक्त कंठाने त्यांच्या विरोधी पक्षाने देखील केली होती.

त्यांनी भा.म. संघ व अन्यत्र वेळोवेळी वर्तमान पत्रांत लिहिलेल्या लेखांचा व त्यांच्या अप्रकाशित भाषणांच्या टिपणांतून कांही अंश याचा संग्रह पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध होत आहे, ही अत्यंत आनंदाची गोष्ट आहे. हा लेखसंग्रह कामगार कार्यकर्त्यांनाच नव्हे तर इतर सामाजिक कार्यकर्त्यांना सुद्धा मार्गदर्शक ठरेल याची मला खात्री आहे. कवी कुलगुरू कालिदास यांनी म्हटले आहे की विद्वानांची वाणी आणि लेखणी प्रगल्भ असावी "सरस्वती श्रुत महतां महीयताम!" या लेख संग्रहात अशी प्रगल्भता आपणाला जागोजागी आढळून येईल.

परमपूजनीय श्री. गुरुजींच्या मार्गदर्शनाचा अमोल ठेवा त्यांनी सुरुवातीलाच प्रकट केला आहे. भा.म. संघाच्या स्थापना दिवसापासून [illegible] केलेल्या सांगोपांग चर्चेत भा.म. संघ स्थापना ही 'काळाची गरज होती' [illegible] आहे. राष्ट्रवादी व या मातीशी नाते सांगणारी संघटनाच देशाला तारक ठरेल हे [illegible] निर्विवाद सिद्ध झाले आहे. आपल्या राष्ट्राचा कामगार दिन १ मे नसून विश्वकर्मा दिन हाच खरा राष्ट्रीय कामगार दिन आहे, याबद्दल या लेखांत सुंदर विवेचन आहे. १ मे मानणाऱ्या कम्युनिस्ट प्रेरित कामगार संघटनांनी भारत-चीन [illegible] वेळी घेतलेला पवित्रा किती धोकादायक होता याची आठवण अजून जनता [illegible] नाही. व्यसनमुक्ती या लेखांत कामगार संघटनांची जबाबदारी दाखवून [illegible] व उत्पादनवाढीकडे लक्ष द्यावे असा इशाराही दिला आहे. वादग्रस्त [illegible] लेखांतून कामगार कायद्यांचा त्यांचा सूक्ष्म अभ्यास लक्षांत येतो तसेच भा.म. संघाच्या त्रिसूत्रीपैकी "श्रमिकीकरण" यात उद्योगांचे श्रमिकीकरण लोकशाहीकरण

व जपानमधील पैतृकीकरण (हा शब्द त्यांचा आहे) या सिद्धांताचा मौलिक उहापोह केलेला आहे. त्यांच्या भाषणांच्या टिपणातून निवडक वाक्ये म्हणजे गोविन्दरावांचे कामगार क्षेत्रातील अनुभवाचे बोल आहेत. ते जसे अनुकरणीय वाटतात तसे कार्यकर्त्यांना कार्यातील खाचखळगे दाखविणारे आहेत यात संशय नाही. कामगार शिक्षणाच्या पाठ्यक्रमात नैतिक शिक्षणाचा अंतर्भाव व्हावा ही त्यांची सूचना कामगार शिक्षणातील मोठी उणीव भरून काढणारी आहे.

पोलादीपुरूष म्हणून विख्यात असलेले बडेभैय्या (स्व. रामनरेश सिंह), स्व. बाळासाहेब साठ्ये व स्व. अत्रे यांना श्रद्धांजली अर्पण करणाऱ्या लेखांत त्या व्यक्तिच्या कर्तृत्वाचे विविध पैलू मांडतांना त्यांचे व्यक्तिचित्रण जसे सूक्ष्म दिसते तसेच त्यांचे अंतःकरण कसे मृदु आहे याची प्रचिती येते. ते लिहितात "स्व.बडेभाई के जानेके पश्चात बालासाहाबका न रहना अति दुःखदायक है। विशेषकर मा. ठेंगडीजीको यह क्षति बहुतही दुःखदायक है।" मा. दत्तोपंत ठेंगडी आणि बडेभैय्या यांची जोडी कामगार क्षेत्रात रामलक्ष्मणासारखी होती. या तीन व्यक्तींना श्रद्धांजली अर्पणाचे लेख दिवंगत अशा भा.म. संघाच्या, ज्यांचा पुढे विसर पडेल, यांना अर्पण केले आहेत हे फारच औचित्यपूर्ण आहे.

"नाही चिरा नाही पणति
तेथे कर माझे जुळती।।

गोविन्दरावांच्या हातून असेच आणखी लेखन व्हावे व शोषित पीडित दलित जनोंका ..... या भा.म. संघाच्या गीतात म्हटल्याप्रमाणे त्यांचेकडून समाजसेवा घडावी ही परमेश्वराजवळ प्रार्थना करून मी माझे दोन शब्द संपवितो.

नागपूर
दिनांक २६-६-९२
ज्येष्ठ कृ. ११, शके १९१४

मु. ल. वैद्य
ॲडव्होकेट,
भूतपूर्व अध्यक्ष, भारतीय मजदूर संघ
विदर्भ

परम पूजनीय श्रीगुरुजी का भारतीय मजदूर संघ को मार्गदर्शन

- मजदूरों के प्रति माता के समान आत्मीयतापूर्ण अर्थात् निःस्वार्थ भाव से व्यवहार करें तो कार्यकर्ता विश्वासपात्र बनेगा और संघटन दृढ होगा।

- मजदूर संघटन मुख्यतः अधिकारों (Rights) के लिये संघर्ष करते दिखाई देते हैं। अपितु इसके साथ उनके मन में कर्तव्य का (Duties) जागरण करना भी आवश्यक है।

- अपनी परिभाषा में 'अधिकार' शब्द योग्यता एवं अर्हता के अर्थ में उपयोग में लाया जाता है। मजदूरों की योग्यता, कार्यकुशलता, काम के प्रति समर्पण इस अर्थ से भी उसका जागरण आवश्यक है।

- यदि हडताल का अधिकार मूलभूत अधिकार (Fundamental Right) मानते हो तो, किसी भी कीमत पर उसे छोडना नहीं चाहिये। (संदर्भ :- १९६१ में केन्द्रीय कर्मचारियों के देशव्यापी हडताल के समय उस समय के केन्द्रीय अर्थ मंत्री महोदय ने, हडताल का अधिकार त्याग देने पर, जे.सि.एम पुनः गठित करने की घोषणा की थी।)

- वैधानिक रूप में ८.३३ प्रतिशत बोनस की मांग भा.म. संघ ने उठायी है किन्तु इसका भी ध्यान रहे कि, वेतन -बोनस जैसी समस्यायें अधिकतर द्विपक्षीय समझौते से ही हल करना अंततोगत्वा लाभदायक होता है; अतएव यह ध्यान रहे कि दोनों पक्षों की दान -त्याग प्रवृत्ती क्षीण न हो पावें।

- सामूहिक सौदेबाजी (Collective Bargaining) और संख्या बल के आधार पर डकैति (High way Robbery) इसमें क्या अंतर है ? दोनों पक्षों को अर्थात शासन, उद्योगपति एवं मजदूर इन को इस पद्धति का विचार सोचना होगा। संभवतः राष्ट्रवादी दृष्टिकोन देनाही इसकी प्राथमिक आवश्यकता है। अर्थात श्रमिकउद्योग तथा समाज हित जिस में निहित होगा, वही मार्ग अपनाना होगा।

- मजदूर संघ का अर्थ "मजदू S S र संघ झाला" यह न हो इसका ध्यान रहे।

- विधायक बनने के कारण प्रवास की सुविधा प्राप्त हुई है तो, अधिक से अधिक स्थानों पर प्रवास कर, विशाल जन संपर्ककी योजना करो।

- यूनियन का आंदोलन सफलता पूर्वक समाप्त होने पर, उस सफलता का श्रेय किसी प्रतिस्पर्धी को न मिल पाये यह देखना चाहिए। जैसे भगवान को भोग चढाने ले जाते समय, इसलिये ढककर ले जाया जाता है कि कौव्वा उस पर झडप न मार लें।

- भा.म. संघ का जो लिखित साहित्य है उसे कार्यकर्ताओं ने पढकर विचारों का मनन चिंतन कर अपने ध्येय की श्रद्धा सदैव दृढ करते रहना चाहिये।

- कार्यकर्ता जैसे जैसे अधिकाधिक निःस्वार्थ होते जाता है वैसे-वैसे उसकी कार्य क्षमता शतगुणित होती है।

कामगारांचे भविष्यातील आशास्थान

२३ जुलै हा भा.म.संघाचा स्थापना दिवस. १९५५ साली [illegible] मोजक्याच राष्ट्रवादी कार्यकर्त्यांच्या उपस्थितीत मा. श्री. दत्तोपंत ठेंगडी यांनी [illegible] अखिल भारतीय कामगार संघटनेची मुहूर्तमेढ रोवली. भा. म. संघाचे विद्यमान अ. भा. अध्यक्ष श्री. रमणभाई शहा व म. प्र. चे विद्यमान मंत्री नाम श्री. बाबूलालजी गौर हे त्या पहिल्या सभेत होते. गेल्या ३६ वर्षात भा.म.संघाची जी विशाल संघटना देशभर उभी आहे त्या वाटचालीचा हा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न आहे. यातून [illegible] निश्चित दिशा कामगार आंदोलनाला मिळेल असा विश्वास वाटतो.

काळाची गरज :-

कोणतीही नवी संघटना स्थापन झाली की एकच प्रश्न सर्वांनाच [illegible] जातो की इतक्या संघटना असतांनाहि नवी संघटना का? मा. दत्तोपंतांना [illegible] सहकाऱ्यांना हा प्रश्न सतत विचारला गेला होता. कामगार क्षेत्रातल्या [illegible] ठेकेदारांनी हेतुतः अनेक वर्षे हा प्रश्न जागता ठेवला होता व राष्ट्रवादी [illegible] संस्थागत अहंकार व स्वार्थापोटी हाच प्रश्न विचारत राहिले. त्या सर्वांना एकच उत्तर देण्यात येत होते की "भा.म.संघ ही काळाची गरज आहे." वर्ग [illegible] समन्वय व समाजवादी ध्येय असणाऱ्या संघटना ह्या "कालबाह्य" [illegible] राष्ट्रवादी - निखळ कामगार हिताची जोपासना करून संपूर्ण समाज [illegible] ध्येय असलेली, या मातीशी नाते सांगणारी संघटना देशाला तारक ठरेल [illegible] घोषित केले गेले. रा. स्व. संघाच्या मुशीत तैयार झालेले प्रचारक [illegible] कार्यकर्ते यांना मा. दत्तोपंतांनी मौलिक मार्गदर्शन केल्याने भा.म[illegible] देशात दुसऱ्या क्रमांकाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. एका प्रकारे भा.म.संघ [illegible] प्रश्न कालांतराने कालबाह्य झाला आहे. याचा थोडासा इतिहास [illegible]

महागाई विरुद्ध पहिला लढा :-

दुसऱ्या महायुद्धानंतर महागाईने कामगार व जनता होरपळून [illegible] इंग्रज शासन व नंतर कांग्रेस शासनाने कामगारांना महागाईभत्ता वाढवून [illegible] प्रथा ठेवली. परंतु महागाईभत्ता ज्या ग्राहकमूल्य निर्देशांकावर [illegible] तो ग्राहक मूल्य निर्देशांक काढण्याची पद्धतच चूक असल्याने वाढीव [illegible]

भत्ता हा निरूपयोगी ठरतो असे शास्त्रशुद्ध विवेचन करून, ग्राहक मूल्य निर्देशांक सुधारण्यात यावा म्हणून सर्व प्रकारे निवेदने दिल्यानंतर १९६३ मध्ये मुंबई बंदचा यशस्वी पहिला लढा भा.म.संघाने दिला. परिणामी लकडावाला कमीशनची नियुक्ती शासनाने केली. महागाई भत्ता काढण्याची पद्धत सुधारून कामगारांची लूट थांबवली.

राष्ट्रहित सर्वोपरी :-

चीनच्या भारतावरील आक्रमणाने प. नेहरूंच्या "हिंदी चिनी भाई भाई" या स्वप्नाळू घोषणेच्या चिंधड्या उडविल्या, त्यावेळी साम्यवादी कामगार नेत्यांनी त्या आक्रमणाला विरोध करणे तर सोडाच पण प्रतिरक्षा (डिफेन्स) उद्योगात संप पुकारून त्यांच्या देशद्रोहीतेचा परिचय जगाला करून दिला. त्यावेळी भा.म.संघाने जाहीर घोषणा केली होती की जो पर्यंत देशावर परकीय आक्रमण राहील तोवर जादा कामाचा मोबदला न घेता व वेळ पडल्यास २४ ही तास काम करण्यास राष्ट्रभक्त कामगार सिद्ध आहेत.

सामाजिक समरसता :-

१९६७ साली भा.म.संघाचे पहिले अधिवेशन दिल्लीत भरले. या अधिवेशनाचे उद्घाटन तत्कालीन रिपब्लिकन पक्षाचे अध्यक्षस्थान मा. दादासाहेब गायकवाड यांनी विभूषित केले होते. अर्थात सामाजिक समरसतेचा धडा कार्यकर्त्यांना पहिल्याच अधिवेशनात दिला गेला. पुढेही डॉ. खोब्रागडे, श्री. रा.सु. गवई, श्री. बा.को. मागाडे इत्यादी हे भा.म.संघाच्या अनेक कार्यक्रमात सहभागी झाले हे सर्वविदितच आहे.

प्रथम निष्ठा :-

याच अधिवेशनात दुसऱ्या दिवशी पहिल्या सत्रात मा. भाऊरावजी देवरस यांचे संघटनशास्त्र या विषयावर भाषण आयोजित केले होते. अनेकांच्या भुवया वर गेल्या परंतु असे ठरविण्यात आले की ज्यांना रा. स्व. संघाविषयी (ॲलर्जी) तिटकारा असेल त्यांनी अवश्य दूर व्हावे हे बरे परंतु अनुभव निराळाच आला. दुसरे दिवशी सकाळी प्रतिनिधींच्या निवासस्थानाजवळील संघ स्थानावर मा. भाऊरावांचाच बौद्धिक वर्ग होता. प्रतिनिधी म्हणून स्वयंसेवक तर त्यात उपस्थित झालेच पण मुसलमान व ख्रिश्चन बंधुही तिथे उपस्थित होते

ध्वजप्रणाम व प्रार्थना करूनच परतले. दुहेरी निष्ठेची अशी वासलात सुरूवातीलाच लावली गेली.

श्रमआयोगासमोर :-

१९६८ मध्ये श्रमआयोगासमोर एक विस्तृत निवेदन भा.म.संघाने सादर केले. मा. दत्तोपंत ठेंगडी स्व. मनहरलाल मेहता व स्व. गजाननराव गोखले या तिघांनी हा ग्रंथ (लेबर पॉलीसी) श्रम-नीती लिहिला. तो आज व कदाचित पुढील ५०-६० वर्षासाठी तरी कामगार क्षेत्राला मार्गदर्शक राहील. बोनस आयोगासमोरही बोनसची एक नवीन व्याख्या देण्यात येऊन बोनस हा प्राप्त परिस्थितीत उद्योगाच्या नफ्यातील हिस्सा नसून उद्या दिले जाणारे वेतनच आहे असा सिद्धांत मांडला. परिणामी ८.३३% बोनस हा कायद्याने अनिवार्य लागू झाला.

संयुक्त कृती समितीत :-

केंद्रीय कर्मचाऱ्यांच्या मागण्यासाठी त्यांच्या संघटनेला पूर्ण सहयोग देण्याचे देशातील साम्यवाद्यांसह सर्व कामगार संघटनांनी निर्णय घेतला. त्यात भा.म.संघही सामील झाला. नागपूरचे एक पुढारी लेखकाला सांगते झाले होते की कम्युनिष्टांबरोबर आपण राहणे हिताचे नाही व दुसरे असे की त्यांच्याबरोबर जो राहील तो समाप्त होतो असा अनुभव आहे. त्यावर श्रीगुरूजींनी म्हटल्या [illegible] जर साम्यवाद्यांबरोबर राहून आपण नष्ट होणार असू तर आपण नष्ट होण्या[illegible] आहोत हे सिद्ध होईल असे उत्तर तेव्हा दिले होते. आम्ही बरोबर होतो [illegible] संपला. आज याचा कसा प्रत्यय येत आहे हे सांगण्याची गरज नसावी.

आक्रमक भूमिका :-

याच कार्यक्रमाचे अंतर्गत देशातील सर्व कामगार संघटनांचे संमेलन १९७१ च्या जानेवारीत दिल्लीत घेण्यात आले होते. ऐनवेळी [illegible] कम्युनिस्ट पार्टीच्या आयटक सभागृहात घेण्याचे जाहीर झाले. दे[illegible] संघटनांचे (इंदुक वगळता) नेते उपस्थित झाले त्यात कॉ. डांगे, कॉ. [illegible] बर्धन, जॉर्ज फर्नांडिस, बगाराम तुळपुळे, चित्तबसु, श्री दत्तोपंत, [illegible] कम्युनिस्ट व अन्य समाजवादी हे ही होते.

संमेलनाचे उद्घाटन १० चे ऐवजी १ वाजता झाले. मध्यंतरीच्या [illegible] योजनेनुसार सभागृहात उपस्थित भा.म.संघाचे २०० प्रतिनिधी [illegible]

परिपूर्ण सांघिक गीते म्हणत राहिले. सर्वच त्यात तल्लीन झाले होते. सुरूवात होण्यासाठी घंटी वाजताच कॉ. मिरजकर जे इतका वेळ डोळे मिटून देशभक्ती पूर्ण गीतांच्या आनंदात तल्लीन होते - एकदम उद्गारले 'वन्स मोअर' ! झाले ! ते संघगीत पुन्हा म्हटले गेले. अनेकांच्या अंगाचा तिळपापड झाला असेल पण कॉम्रेडांच्या बालेकिल्यात घुसून भारत मातेचा जयजयकार करून भा.म.संघाने एक प्रकारे आपले लक्ष्यच तिथे प्रकट करून दिले.

संप शेवटचे हत्यार-पण मूलभूत हक्क :-

केंद्रिय कर्मचाऱ्यांच्या संपामुळे त्यांच्या संघटनेची मान्यता केंद्र सरकारने रद्द करून जेसी.एम. मधुनही ह्यांचे उच्चाटन केले होते. मध्यस्थीच्या प्रयत्नाचे वेळी तत्कालीन वित्तमंत्री मा. श्री. मोरारजी भाई देसाई असे म्हणाल्याचे प्रकाशित झाले की कामगार संघटना जर संपाचा हक्क सोडून देतील तर त्यांना पुन्हा मान्यता देऊ. श्रीगुरूजींनी त्याचवेळी मा. दत्तोपंताना सहज विचारले की संप हा मूलभूत अधिकार आहे ना? प्रश्नाचा रोख समजून लगेच दत्तोपंतांनी वक्तव्य प्रकाशनाला दिले की कोणतीही किंमत द्यावी लागली तरी कामगार त्यांचा संपाचा मूलभूत अधिकार सोडणार नाही. शांततेच्या काळात लोकशाही देशात संप हे शेवटचे हत्यार म्हणून मानल्या मुळे भा.म.संघाने १९७४ च्या रेल्वे संपात भाग घेतला. त्यावेळी भा.म.संघाचे शेकडो कामगार कारावासात गेले. कित्येक निलंबीत झाले व अनेक बडतर्फही. पण हा संप शांतता पूर्ण घडवून आणण्यात भा.म.संघाचा सिंहाचा वाटा होता. <u>सरकार दरबारी याची नोंद आहे की संपात भा.म.संघ असल्यानेच रेल्वेवर घातपाती कृत्ये व हिंसाचार झाले नाहीत.</u>

राष्ट्रीय श्रमदिवस :-

देशातील कामगारांना प्रेरक ठरणारा विश्वकर्मा जयंती हाच दिवस आपला राष्ट्रीय श्रम दिवस मानला जावा ही कल्पना सर्व देशभक्त कामगार व विचारवंतांना मान्य झाली. नागपूरचे स्व. डॉ. काशीकरजी, मान्यवर श्री. पा. धाबेसाहेब हे तर भा.म.संघाने आयोजित राष्ट्रीय श्रमदिनाच्या [illegible] अनेकदा सहभागी झाले आहेत.

आमचे राष्ट्रीयत्व :-

१९७१ साली ग्वालेर येथे भा.म.संघाच्या [illegible] [illegible] सर्वप्रथम मा. श्री. दत्तोपतांनी हिंदुराष्ट्रीयत्वाचा उच्चार करून हिंदु[illegible]

निर्देश केला होता. रामजन्मभूमी मुक्ती आंदोलनात सक्रीय भाग घेऊन भा.म.संघाने त्यावर शिक्का मोर्तब केलेच आहे.

युगानुकूल घोषणा :-

दुनिया के मजदूरों एक हो - कमायेगा सो खायेगा, चाहे जो मजबूरी हो हमारी मागे पूरी हो, वर्ग संघर्ष हमारा नारा है अशासारख्या समाजद्रोहाला उद्युक्त करणाऱ्या घोषणाची स्व. रामनरेश सिंह (बडे भैया) यांनी चिरफाड करून देशभक्त मजदूरों एक हो - देश के लिए करेंगे काम - काम के लेंगे पूरे दाम - कमायेगा सो खिलायेगा, अन्याय के विरोध में संघर्ष नारा है- या समाजभक्तीची प्रेरणा देणाऱ्या घोषणा देऊन देशभक्तीचे नवे पर्व कामगार क्षेत्रात आरंभ केले

आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांत मान्यता :-

चीनचा प्रवास करून परतल्यावर स्व. मनहरभाईंनी असे नमूद केले आहे की भा.म.संघाचे अनेक सिद्धांत चीन सरकारला स्विकारावेसे वाटतात. [illegible] रशियातील ८०% उद्योग खाजगी क्षेत्राकडे सोपविण्याचा निर्णय घेतला व त्यात [illegible] कामगार व त्यांच्या सहकारी संस्था उद्योग घेण्यास तयार असतील तर त्यांना प्राधान्य देण्याची घोषणा करून श्रमिकिकरणाचे समर्थनच केल्याचे दिसते. आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेत बाली चक्र व मिटलेली मूठ हे भा.म.संघाचे चिन्ह फारच [illegible] गेले आहे.

लोकशाही निष्ठा :-

आणीबाणी स्थितीचा इतिहास ताजाच आहे. त्यावेळच्या [illegible] जनतंत्र मजदूर मोर्चा स्थापन करून भा.म.संघाने लोकशाही निष्ठेची [illegible] दिली होती.

आर्थिक संकटाचे संकेत :-

भा.म.संघाचे पूर्वाध्यक्ष स्व. मनहरभाई मेहतांनी त्यांच्या मृत्यू [illegible] दिवस पूर्वी मुद्रास्फिती, महागाई रोखण्यात शासनाला आलेले अपयश, [illegible] वेतन देण्यास असमर्थता, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी देशाची चालविलेली अपार लूट, स्वदेशीचा अभाव, उद्योगाचे विक्रेंद्रीकरण न करणे इत्यादी अनेकविध कारणांनी देश भयानक आर्थिक गुलामगिरीच्या संकटात सापडत असल्याने त्याविरुद्ध एक

नवा स्वातंत्र्य लढा द्यावा लागेल असा संदेश दिला होता. त्यांच्या लेखनाचा थोडक्यात विचार असा की भा.म.संघाने प्रथमपासून हा सिद्धांत मांडला की देशहित, कामगारहित, उद्योगहित व जनहित हे परस्पर विरोधी राहू शकत नाही. प्रत्यक्ष कॉंग्रेस पक्षाने नेमलेल्या एका नियोजन आयोगानेच म्हटले आहे की परकीयांच्या हाती उद्योगांचे मालकी हक्क सोपवू नये, परकीयांचा पैसा गुंतविला गेलेल्या उद्योगांचे भारतीयकरण करण्यात यावे, खाजगी उद्योगात पैसा लावणाऱ्या परदेशीयांच्या सर्व व्यापारिक सवलती बंद करण्यात याव्या. परंतु कॉंग्रेस सरकारने या सूचनांना हरताळ फासला. देशात बेरोजगारीचा भयानक प्रश्न उभा असतांना संगणीकरणाचे तंत्रज्ञान देशाला परवडणारे नाही. बहुराष्ट्रीय कंमन्या या स्वांतत्र्यपूर्वकाळातील विदेशी कंमन्याचे नवे रूप आहे.

आज भारताला अंतर्राष्ट्रीय मुद्रा कोषाकडे भीक मागावी लागत आहे. कदाचित आज कर्ज घेऊन थोडा काळ निभावून नेता येईल परंतु ते कर्जही फेडण्याची वेळ केव्हांतरी येईलच. तेव्हा चक्रवाढ व्याजाने द्यावयाची ही अफाट रक्कम फेडण्यासाठी देशच गहाण ठेवला जाईल काय? यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान पारंगत परंतु परदेशात स्थायिक झालेल्या भारतीयांना देशभक्तीचे आवाहन करून त्यांच्या सेवा देशाला उपलब्ध करून घेण्याची योजना करावी लागेल. भारतातील जास्तीत जास्त व कमीत कमी उत्पन्नाचा अनुपात ठरावा लागेल, भारतीय परिस्थिती नुसार गरिबी रेखेची पुनर्व्याख्या करावी लागेल. एकूण सर्वच आर्थिक नितीला भारतीय अर्थशास्त्राचा आधार घ्यावा लागेल. भा.म.संघाचे अध्यक्ष श्री.मनहरभाई मेहता व मा. दत्तोपंत ठेंगडी यांनी मागणी केल्याप्रमाणे देशातील सर्व घटकांची याबाबत चर्चा घडवून आणावी लागेल.

हेच भा.म.संघाला अभिप्रेत आहे.

वरील सर्व घटना, प्रसंग विवेचन इत्यादी पाहता हे मान्य करण्यात हरकत नसावी की भा.म.संघ कां ह्या प्रश्नाचे त्यावेळी दिले गेलेले उत्तर "ही काळाची गरज आहे" हे निर्विवाद सिद्ध झाले आहे व भा.म.संघाने दिलेले सिद्धांत राष्ट्रातील कामगारांना दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शन करण्यास समर्थ ठरावे.

श्रम दिवस : १ मे - हा श्रम

नागपूरच्या दै. तरूण भारतात दि. १ मे १९९२ ला "नागपूर विदर्भातील कामगार दिवस" हा डॉ. गो.नी. हडप, यांचा प्रकाशित झालेला लेख खूपच माहितीपूर्ण असल्याने नव्या पिढीला या भागातील कामगार चळवळीतील महत्वाचे कार्यक्रम माहित होतील व जुन्यांच्या स्मृतीला उजाळा मिळेल म्हणून लेखकाला धन्यवाद.

सुरवातीलाच संपादकानी लेखाच्या प्रयोजनाचा उल्लेख करतांना म्हटले की, १ मे हा आंतर्राष्ट्रीय दिवस म्हणून साजरा केला जातो व लेखकानी शेवटच्या परिच्छेदात खालील उल्लेख केला आहे. "जगातील कामगारांनो एक व्हा या संदेशात भारतीय कामगारांनो एक व्हा असा गर्भितार्थ त्यामध्ये आहे. हे विसरून चालणार नाही" या विधानावरून कामगार दिनाची थोडी अधिक माहिती, मनात आलेले विचार व माझा या क्षेत्रातील अनुभव प्रकट करीत आहे.

प्रश्न असा की १ मे या दिवसाला आंतर्राष्ट्रीय कामगार दिवस म्हणून कोणी स्वेच्छेने मान्यता दिली आहे की हा दिवस तसा लादला गेला आहे. अमेरिका, इंग्लड, आस्ट्रेलिया, जपान, फ्रान्स यापैकी एकाही देशात १ मे [illegible] कामगार दिन म्हणून मानला जात नाही. भारतातही वस्तुतः आपला पारं[illegible] श्रम दिवस शतकानुशतके पाळला जात असलेला विश्वकर्मा जयंती [illegible] प्रतिष्ठेचा म्हणून मानला जातो. वरील प्रत्येक देशाचा स्वतंत्र कामगार दिवस [illegible]. पारतंत्र्यात अनेक मूल्यांसह भारतीयांना विश्वकर्मा दिवसाचे विस्मरण [illegible] गोष्ट निराळी. १९४७ मध्ये इंटूक या कामगार संघटनेची कांग्रेसने [illegible] केल्यानंतर त्यांचे तर्फे ३ मे हा दिवस कामगार दिवस म्हणून मानला [illegible] यावरून हे मान्य व्हावे की १ मे हा दिवस खऱ्या अर्थाने आंतर्राष्ट्रीय श्रम [illegible] नाही.

१मे चा थोडक्यात इतिहास असा की, १८८६ साली [illegible] (अमेरिकेत) येथे कामगारांनी ८ तासाच्या कामाच्या मागणीसाठी आंदोलन [illegible] त्यातून उद्भवलेल्या दंगलीत कांही कामगार ठार झाले त्यानंतरही या [illegible] कोणालाच स्मरण नव्हते. पुढे रशियात १८८९ मध्ये सेंकड इंटरनॅशनलनी [illegible] करून १४ जूलै ला सर्व जगभर व सर्व शहरात भांडवलशाही देशांनी [illegible]

कामगारांच्या शोषणाविरुध्द संपाचे आवाहन केले. पुढे अमेरिकन भांडवलशाही व अमेरिकन साम्राज्यवाद यांच्या निषेधार्थ १ मे दिवस पाळण्याचे साम्यवाद्यांनी ठरविले. हिंदुस्थानात सर्व प्रथम १ मे १९२६ ला मुंबई येथे परळच्या कामगार मैदानावर कॉ. श्री. अ. डांगे यांनी कामगार दिनाची सभा घेतली. त्याआधी कॉ. सिंगरवेलू चेट्टीयार यांनी मद्रासला १९२३ मध्ये १ मे दिवस पाळला. त्या दिवशी झालेल्या भाषणात भांडवलशाही (अमेरिकिन इंग्लंड) साम्राज्यवादाचा निषेध हाच विषय प्रखरपणे व प्रमुखपणे मांडला होता हे नमुद आहे.

१९२०मध्ये ए. आय.टी.यु.सी.ची स्थापना झाली. स्थापनेच्या अधिवेशनात अध्यक्ष देशभक्त लाला लजपतराय यांचे भाषण झाले. त्यांनी म्हटले की जगांतील कामगारांच्या समस्या साधारणपणे सारख्याच आहेत. पण भारतात आम्हाला साम्यवाद्यांचे अनुकरण करण्याचे कारण नाही. राष्ट्रहिताच्या चौकटीतच आपण कामगार समस्यांचा विचार केला पाहिजे. या संघटनेला थोर थोर देशभक्तांनी म्हणजे लाला लजपतराय, स्वागताध्यक्ष लोकमान्य टिळक, पुढे व्हि.व्हि. गिरी, व प्रत्यक्ष गांधीजींनी मार्गदर्शन केले. परंतु हे सर्व नेते देशाच्या राजकीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात इतके व्यस्त होते की या संघटनेला पूर्णतः राष्ट्रवादी तत्त्वांवर चालविण्यासाठी आवश्यक चिंतन करण्यात त्यांना वेळच नव्हता. नेमका याच गोष्टीचा फायदा घेऊन साम्यवाद्यांनी या संघटनेत मोठ्या प्रमाणात घुसपैठ केली, इतकी की भारताच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीला त्यांनी विरोध तर केलाच पण सरड्याप्रमाणे सतत रंग बदलवत रशियन साम्प्रज्यवादाचा पुरस्कार करण्यात धन्यता मानली. कॉ. डांगे यांनी तर महात्माजींवर टीका करण्याचेही सोडले नाही. तशात रशियन क्रांतीचा प्रभावही इथल्या बुध्दिवाद्यांवर पडत चालला होता. १९२०ते १९३० या काळात साम्यवाद्यांनी ही कामगार संघटना पूर्णपणे बळकावली व लाला लजपतराय यांच्या अध्यक्षीय भाषणाला विकृतपणे मांडले. "जगातील कामगारांनो एक व्हा" या घोषणेचे ते समर्थक होते व हाच कामगार दिनाचा संदेश आहे, असा त्यांच्या नावाने प्रचार सुरू केला व वर उल्लेखिल्या प्रमाणे १ मे १९२७ ला डांगे यांनी कामगार दिन म्हणून पाळला. व पुढे सुरू ठेवला. यात कामगार कल्याणाचा खरा हेतु नसून भांडवलशाही व अमेरिकन /इंग्लिश साम्राज्यवादाचा निषेध हाच अंतस्थ हेतु होता. हे पुढील विवेचना वरून स्पष्ट होईल.

त्या काळात आम्ही सर्वच बाबतीत कधी पाश्चिमात्यांचे, कधी क्रांतीने दिपवून टाकणाऱ्या साम्यवाद्यांचे, आत्मविस्मृतिमुळे अंधानुकरण करण्यात धन्यता मानत होतो. आम्ही आत्मविस्मृत नसतो तर १९८६ च्या तब्बल २४ वर्ष पूर्वी म्हणजे १८६२ मध्ये हावरा येथे १२०० रेल्वेकामगार आठ तासाच्या मागणीसाठी संपावर गेले होते, तोच आम्ही कामगार हक्क दिवस म्हणून मानला असता. ही देशाच्या भाग्याची गोष्ट आहे, की देशभक्ती जागृतीच्या यज्ञातून प्रेरणा घेऊन मा. दत्तोपंत ठेंगडी यांनी १९५५ मध्ये भारतीय मजदूर संघाची स्थापना केल्यानंतर या देशाचा पारंपारिक श्रम दिवस म्हणून विश्वकर्मा जयन्ति हाच आमचा राष्ट्रीय श्रम दिवस असू शकतो याची जाणीव कामगारांना करून दिली व देशातील कामगार चळवळीला राष्ट्रवादाचे अधिष्ठान दिले.

यावरून हे स्पष्ट व्हावे की १ मे हा दिवस आम्ही स्वेच्छेने स्विकारलेला नाही तर तो साम्यवाद्यांनी आमचेवर लादला आहे. त्यातही हा दिवस त्यांनी कामगारांच्या हौतात्म्याचे स्मरण म्हणून नव्हे, ठार झालेल्या कामगारांविषयी प्रेम म्हणूनही नव्हे, त्यांच्या त्यागाची स्मृती म्हणूनही नव्हे तर भांडवलशाही देशांचा निषेध म्हणून! कारण त्या पेक्षाही भयानक अत्याचार स्टॅलिनने खुद्द रशियन लोकांवर केले, ४० लाख लोक ठार केले, त्याचा निषेध साम्यवाद्यांनी [illegible] ऐकिवात नाही. मग हा दिवस क्रांतीचा म्हणून कसा मानायचा ? कामगारांना यातून कोणती प्रेरणा मिळणार? साम्यवाद्यांची कामगार हिताशी निष्ठा आहे हे [illegible] तर रशियातील एका उच्च साम्यवादी नेत्यानी हे स्पष्ट म्हटलेले आहे की सत्ता प्राप्तीचे एक साधन-शिडी म्हणून आम्ही कामगार संघटना वापरतो व सत्ता प्राप्त होताच लाथ मारून ती शिडी आम्ही ढकलून देऊ. अर्थात जगातील कामगारांनो एक व्हा ही एकतेच्या प्रामाणिक भावनेतून दिलेली घोषणा आहे काय असे [illegible] तर वरील वक्तव्यावरून त्याचे "नाही" हेच उत्तर द्यावे लागते. [illegible] महायुध्दात जर्मनीतील कामगारांचे विरुध्द रशियन कामगार का लढले ? [illegible] इथे एका बंगालातच डाव्यांचे २४ गट आहेत. सगळेच १ मे [illegible] स्वतंत्र सभा घेतल्या जातात. एका मंचावर येऊन एकतेचे उदाहरण [illegible] नाही तिथे जगातील कामगारांना ही घोषणा एकतेची प्रेरणा कशी देणार ? [illegible] ही घोषणा देशद्रोहाला प्रेरित करणारी म्हणूनच देखात आली होती. [illegible] देशातील कामगार हे रशियन साम्राज्याचे हस्तक म्हणून उपयोगी पडावे [illegible]

खरा हेतु होता. साम्यवादी फक्त पश्चिमात्यांच्या साम्राज्यवादांचा विरोध करतात पण त्यांना रशियन साम्राज्यवादच अभिप्रेत होता. स्वाभाविकच चीनच्या आक्रमणाचे साम्यवाद्यांनी मुक्तीसेना म्हणून स्वागत केले होते, हे अजून सर्वांच्या स्मरणात ताजे आहे. पाकिस्थानच्या आक्रमणाचे वेळी तर कम्युनिस्ट संघटनेने प्रतिरक्षा (डिफेन्स) उद्योगांत संपाची घोषणा केली होती म्हणजे ही घोषणा देणारे देशद्रोहीच होते.

आम्ही हे अनुभविलेले आहे की ज्या ज्यावेळी कामगार हितांसाठी तात्त्विक मतभेत थोडा वेळ बाजूला सारून भा.म. संघ, इंटूक इ. संघटना साम्यवाद्यांसहित एका मंचावर येत, तेव्हा जगातील कामगारांनो एक व्हा म्हणणारे “भारत माता की जय” ही घोषणा देण्यास साम्यवादी विरोध करित असत. आम्हीच होतो म्हणून अट्टाहासानी कामगार क्षेत्रात भगवा व भारत माता की जय हे दोन्ही दृढमूल करू शकलो. काही महाभागांना लाल झेंड्याची जागा आता भगव्यांनी घेतली आहे हे पाहून डोक्यात तिडीक उठते! असे हे राष्ट्रभक्त! इंटूकवाल्यांनी तर साम्यवाद्यांसमोर हात टेकले व शेवटी ए.आय.टी. यु.सी. सोडून त्यांना इंटूकची स्थापना करावी लागली. तसेच पाहिले तर इंटूकला भारतीय राष्ट्रवादाचे अधिष्ठान कधीच नव्हते व नाही. ती केवळ राजकीय पक्षाची बाहुली म्हणूनच आजही कार्य करीत आहे. मग माझे मित्र श्री. हरिभाऊ नाईक भलेही म्हणोत की इंटूक ही कॉंग्रेसचाच एक भाग म्हणून संघटना नाही. ती स्वतंत्र आहे व असावी. राष्ट्रहित, कामगारहित व उद्योगहित ही जी त्रिसुत्री भा.म.संघाने देशातील कामगारांना दिली त्याच्याशी इंटूकची मुळीच बांधिलकी नाही. नवल नाही की साम्यवाद्यांशी ते कधीच टक्कर देऊ शकले नाही. (विषयांतर असले तरी यांच्या पुष्ट्यर्थ हे लिहितो की जनता पार्टीचे राज्य केंद्रात येताच इंटूकने सरळ मागणी केली होती की देशातील एकमेव मान्यता प्राप्त कामगार संघटना म्हणून मान्यता दिली तर इंटूक जनता पार्टीशी संलग्न करण्यास तयार आहे.)

रशियनसाम्राज्यवाद्यांचे हस्तक असलेल्या इथल्या साम्यवादी कामगार संघटनेच्या ए.आय.टी. यूसी ची एकेक कृत्ये नजरे समोर आणली की त्यांनी कामगार संघटना म्हणजे देशद्रोह्यांचा कसा अड्डा बनवून टाकला होता हे निदर्शक स्वरूपात पुढे येते. स्व. रामनरेशजी (बडेभैय्या) म्हणत असत की तीव्र द्वेषभावना, सामान्यांत शत्रुतेचा भाव, चूकीच्या घोषणा उदा. कमायेगा सो खायेगा, वेतन विषमता नष्ट

हो, कमालीचा देशभक्ती विरोध, धर्म संस्कृती इत्यादींचा राक्षसी विरोध या सर्व प्रकारे त्यांनी कामगारांना विकृतीने ग्रासून टाकले होते. जे जे म्हणून या देशाचे असेल त्याचा द्वेश त्यांनी शिकविला. शुक्र नितीतील कामगार उत्कर्षाच्या, आधुनिक कल्पनांना मागे टाकणाऱ्या, कल्पनाही त्यांनी त्याज्य मानल्या. कधीही न प्राप्त होणाऱ्या भौतिक सुखाच्या भरमसाठ मागण्या करून कामगारांना भ्रमित करून टाकले. कामगार सदैव असंतुष्ट कसा राहील याच्याच योजना आखल्या (जेणे करून अंतिम क्रांतीसाठी त्याचे मन पेटलेले राहील) यासाठी रशियातून हजारो कोटीची रक्कम त्यांना मिळत राहीली असे नुकतेच आकडेवारीने प्रसिद्ध झाले आहे. एकूण रशियन साम्राज्यवादाच्या वाढीसाठीच हे सर्व खपत होते व देशभक्त कामगारात यांनी कधीही एकता होऊ दिली नाही. त्यांना कामगार हिताशी काहीही देणे घेणे नव्हते. (याचे प्रत्यंतर नुकत्याच हैदराबादला झालेल्या त्यांच्या एका अधिवेशनात क्युबाला एक जहाज भरून तांदूळ पाठविण्याचा केलेल्या प्रस्तावाने आणून दिले, विशेष म्हणजे आपल्या देशातील कामगार उपासमारीने मरत आहेत हेहीत्याच दमात ते म्हणतात.) अर्थात हे उघड आहे की मानवीय करुणेतून ते क्युबाला मदत करीत नसून ढासळलेल्या साम्यवाद्यांच्या एका शेवटच्या किल्याच्या संरक्षणार्थ हा ठराव आहे. अशा विकृतीने ग्रस्त कामगारांसाठी कामगार संघटना हेच त्यांचे सूत्र होते असे म्हणावे लागते. भा.म.संघाचे पूर्वमहामंत्री, स्व. रामनरेशजी म्हणत की कामगार संघटना रुग्णाचा दवाखाना नसून राष्ट्रभक्तीचे [illegible] शिकवण देऊन संपूर्ण राष्ट्राच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी शक्तिसंचय [illegible] व्यायामशाळा म्हणजे कामगार संघटना असली पाहीजे.

प्रखर राष्ट्रभक्ती हाच साम्यवाद्यांचा प्रथम शत्रु होता. परंतु साम्यवादाच्या या व अनेक अंतर्गत दोषांमुळे ते तत्त्वज्ञान आचरणयोग्य न ठरल्यामुळे आता ते इतिहासात जमा होत आहे. रशियाला पुन्हा राष्ट्रवादाची कास धरावी लागली, व्यक्तीस्वातंत्र्य मान्य करावे लागले. यंदाचा १ मे दिवस त्यांनी वसंतोत्सव म्हणून साजरा केला साम्यवादाचे दफन केले.

नुकत्याच दक्षिणेत संपन्न झालेल्या एका साम्यवादी संलग्न कामगार संघटनेच्या नेत्याने हे म्हटले की लाल झेंडा त्यांनी रशियातून घेतला नाही. तो क्रांतीचे चिन्ह म्हणून घेतला, भगव्याशी आमचा विरोध नाही कारण भगवा हा तर त्याग व तपस्येचे चिन्ह आम्ही मानतो. ही राष्ट्रवादाची एक प्रकारे कबूलीच आहे.

आता सर्व विवेचनावरून हे सांगण्याची गरज असू नये की १ मे हा आंतर्राष्ट्रीय कामगार दिवस कधीच नव्हता व नाही. व "जगातील कामगारांनो एक व्हा" यांत भारतातील कामगारांनो एक व्हा असा गर्भितार्थ तर मुळीच निघत नाही.

म्हणून भा.म.संघाने विश्वकर्मा की ज्याने राष्ट्रकार्यार्थ स्वतःच्या एकुलत्या एक परंतु दैत्य, राष्ट्रद्रोही प्रवृत्तीच्या पुत्राच्या वधासाठी वज्र तयार करून दिले तोच राष्ट्रासाठी सर्वस्व त्याग करण्याची प्रेरणा देणारा दिवस आमचा राष्ट्रीय श्रम दिवस आहे हे सिध्द केले. आपल्या देशातील भ्रांत समाजवादी कामगार नेते, इंटूकचे नेते व साम्यवादाचा पराभव झाल्याने शीड तुटलेल्या जहाजाप्रमाणे अवस्था झालेले साम्यवादी हे सर्व ही सत्ये ज्या दिवशी स्वीकारतील तो या देशाचा भाग्याचा दिवस ठरेल.

हिंदुत्व मान्य करणे हाच कम्युनिस्टांना एकमेव पर्याय

प्रश्न :- गोर्बाचेव्ह यांनी साम्यवादाचे तत्त्वज्ञान पराभूत झाले अशी कबुली दिली यावर तुमची प्रतिक्रिया काय?

उत्तर :- साम्यवाद आज ना उद्या पराभूत होणारच होता. पण तो इतक्या लवकर संपेल असे वाटले नव्हते. परंतु राष्ट्रभक्ती, व्यक्तिस्वातंत्र्य, ईश्वरनिष्ठा यांची रशियात गळचेपी होत होती व तेथील समाजानेच ते तत्त्वज्ञान नाकारले म्हणूनच गोर्बाचेव्ह यांना तशी कबूली द्यावी लागली याचे श्रेय राष्ट्रभक्त, स्वातंत्र्यप्रेमी व धर्मनिष्ठ रशियन लोकांच्या जागृतीला द्यावे लागेल.

प्रश्न :- साम्यवादी तत्त्वज्ञानांतच अंतर्गत विरोध असल्याने हे झाले असे म्हटले जाते त्यावर आपले मत काय?

उत्तर :- साम्यवाद हे एक भौतिक तत्त्वज्ञान आहे. त्याचे सखोल चिंतन करून त्यातील त्रुटी मा. दत्तोपंत ठेंगडी यांनी "कम्युनिझम आपल्याच कसोटीवर" या पुस्तिकेत स्पष्ट मांडल्या आहेत. माझ्या अल्पबुद्धीला निश्चित समजते की सृष्टीच्या चैतन्य शक्तीला, त्याला कोणत्याही नावाने संबोधले तरी (ईश्वर, निसर्गशक्ती, एनरजी इ.) नाकारण्याने तत्त्वज्ञान पूर्ण होऊच शकत नाही. मार्क्सने एका ठिकाणी असे मांडले आहे की What is matter - No mind - What is mind - No matter यावर भाष्य करण्याची गरज नसावी.

प्रश्न :- या तत्त्वज्ञानाला आचारपद्धती नव्हती म्हणून हे पराभूत झाले असेल काय?

उत्तर :- हे शक्य आहे की सर्वसामान्य माणसाला दैनंदिन जीवनात आचरण्या योग्य आचारपद्धती त्यांनी दिली नसावी. आपल्या तत्त्वज्ञानांत आचार पद्धतीला अग्रस्थान दिले आहे तसे तिथे दिसत नाही.

प्रश्न :- भारतीय मजदूर संघ ही कट्टर कम्युनिस्ट विरोधी कामगार संघटना म्हणून ओळखली जाते म्हणून तुम्हाला विशेष समाधान वाटते काय?

उत्तर :- साम्यवादी राज्यशकट उखडले गेलेले दिसते. पण अजून त्याची बीजे नष्ट व्हायची वाट बघावी लागेल.

प्रश्न :- मार्क्सला सर्व जग एक थोर चिंतक मानतात?

उत्तर :- होय, व हे खरेही असेल. पण भारताविषयी हिंदुत्वाविषयी त्यांचे पूर्वग्रह होतेच हे त्यांच्या लिखाणातून जाणवते. त्यांनाही पाश्चिमात्य संस्कृतीच हिंदुस्थानांत रुजवायची होती, हे १८५३ मधील त्यांच्या लिखाणावरून स्पष्ट दिसते. असे असू शकेल की वयोमानानुसार हिंदुस्थानाविषयी ते अभ्यास करू शकले नसतील पण इंग्रजांकडून हिंदुस्थानातील अपेक्षा त्यांनी अशा व्यक्त केल्या आहेत. "England has to fulfill a double mission in India. One destructive the other regenerating. The annihilation of the old society and the laying of material foundation of western society". (न्यूयॉर्क ट्रिब्यून, ८ ऑगस्ट १८५३.) अर्थात् येथील साम्यवादी पक्ष आरंभापासूनच हिंदुसंस्कृतीच्या इतिहास व साहित्य यांच्या विरोधांत काम करीत आहे.

प्रश्न :- रशियांत प्रत्यक्ष सत्ता लेनिनच्या हाती होती त्यांचेही तेच मत होते काय?

उत्तर :- भा. म. संघात आम्ही अकारण द्वेषाने साम्यवादाचा विरोध करीत नव्हतो. आपल्या देशातील त्यांच्या कार्यपद्धतीने हिंदुसमाज कसा उध्वस्त होईल, कामगार किती विषाक्त होईल याचा अभ्यास करूनच आम्ही त्या तत्त्वज्ञानाचा विरोध केला. लेनिनची नीती खालील उताऱ्यावरून समजून घ्यावी. त्यांनी अत्यंत नीच, राक्षसी पद्धतीने रशियन लोकांवर अत्याचार केले व तसेच हिंदुस्थानातही करावे हीच त्यांची शिकवण होती. सोशॅलिझमच्या प्राप्तीसाठी काय करावे, हे यावरून स्पष्ट होईल.

.... nothing can be done without the masses. And in this era of printing & parliamentariasm it is impossible to gain the following of the massess without a

widely ramified, systematically managed, well equipped system of flattery, lies, fraud, juggling with fashionable and popular catchwards and promissing all manner of reforms and blessings to the workers right and left for the overthrow of the bourgeoisie. (Nihilism today मॉस्को १९७७) म्हणूनच भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनालादेखील त्यांची भूमिका देशविरोधाचीच होती.

हा विषवृक्ष या पवित्र पुण्यभूमीत रुजू देणे आपल्याला [illegible] परवडणारे नव्हते व नाही.

प्रश्न :- **आज आपल्या देशांतील साम्यवादी कामगार संघटनांची मनःस्थिती कशी असेल?**

उत्तर :- मला वाटते - शीड तुटलेल्या जहाजासारखी असावी. म्हणून हिंदुस्थानातील साम्यवाद्यांनी मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाचा त्याग करून [illegible] देशातील खऱ्या राष्ट्रीयत्वाचा म्हणजेच भारतीयत्वाचा [illegible] हिंदुत्वाचा उघडपणे मान्यता देऊन, ज्या प्रामाणिकपणे [illegible] साम्यवादाचा अंगिकार केला होता त्याच प्रामाणिकपणे, स्वीकार करावा व या देशाच्या मूळ प्रवाहात सहभागी व्हावे असे मी त्यांना आवाहन करतो.

प्रश्न :- **कामगार संघटनांची धर्मनिरपेक्षतेची भूमिका काय?**

उत्तर :- धर्मनिरपेक्षतेबाबत जवळ जवळ सर्वच कामगार [illegible] आहेत. कामगार चळवळीत राष्ट्रीय शब्दाचा उपयोग करणाऱ्या [illegible] संलग्न संघटना समजल्या जातात. परंतु [illegible] काँग्रेसच्या राष्ट्रीयत्वाच्या (म्हणजे [illegible]) [illegible] भारतीय हा शब्द संघटनेच्या नांवात लावणाऱ्या कामगार [illegible] विशेषे करून भारतीय मजदूर संघाशी संलग्न आहेत. [illegible] संघटनांच्या नावांत हे दोन्ही शब्द [illegible] व त्यांना 'धर्म [illegible] असल्याने त्यांनी इंडिया या शब्दाचाच उपयोग केलेला [illegible] [illegible] तर साम्यवाद्यांना धर्माचे वावडे [illegible] करण्याचे कारण नाही. असे मात्र निश्चित आहे की जे जे [illegible] (हिंदुत्ववादी) असेल त्याचे उच्चाटन करणे हेच [illegible] आहे.

परंतु आपल्या देशाचा राष्ट्रीयतेचा पाया कोणता हे सपष्ट करण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. भारतीय अथवा राष्ट्रीय संस्कृती म्हणजे हिंदू संस्कृतीच हे म्हणण्यांत संस्कृतीचा इतिहास व संशोधन ज्यांनी केले ते सर्वपल्ली राधाकृष्णन्, पासून न्या. छागला यांची पूर्ण एकवाक्यता आहे. हे सत्य कामगार संघटनानी स्पष्टपणे स्वीकारलेच पाहिजे तरच कामगार आंदोलनाला भारतीयत्वाची दिशा मिळेल.

प्रश्न :- कामगार संघटनांचा या प्रश्नाशी संबंध काय?

उत्तर :- अखेर प्रत्येक नागरिक मग तो कामगार असो अथवा अन्य कोणी असो एका राष्ट्रीयत्वाच्या धाग्यानेच बांधला गेला पाहिजे अर्थात हा धागा भौतिक साधन संपत्तिमध्ये नसून सांस्कृतिक मूल्यांमध्येच असू शकतो म्हणून हा प्रश्न या क्षेत्रांशी निगडीत असलाच पाहिजे. अन्यथा कामगार हा पाश्चिमात्यांप्रमाणे आर्थिक पशूच होऊन राहील. सर्व कामगार संघटना कामगारांच्या सर्वोत्कर्षासाठी प्रयत्नशील असतात पण त्या सामान्यतः भौतिक उन्नतीचाच विचार करतात. अन्न, वस्त्र, निवारा इतक्यापुरताच विचार करतांत. जीवनमूल्ये व शिक्षण इ. चा करीत नाहीत. तेवढयावरच आता कामगार संघटनांना थांबून चालणार नाही.

प्रश्न :- साधारण पणे कामगारांना समजेल अशी संस्कृतीची व्याख्या सांगता येईल काय?

उत्तर :- कै. ल.रा. पांगारकर यांनी संस्कृतीची अतिशय समर्पक व्याख्या केली आहे. "आचरण योग्य युगायुगांची प्रज्ञा" (Wisdom of Ages Transformable in day to day life) समन्वय महर्षि वंदनीय संत श्रीगुलाबराव महाराजांनी तर धर्माची अतिशय सुटसुटीत व जगन्मान्य व्हावी अशी व्याख्या केलेली आहे. ते म्हणतात "सत्ववृद्धी ज्यामुळे होईल तो धर्म" मला वाटते हे कामगारांना अत्यंत लागू आहे.

प्रश्न :- भा. म. संघाची भूमिका काय?

उत्तर :- भा. म. संघाने भारतीयत्वाची म्हणजेच राष्ट्रीयत्वाची प्रचीती आणून दिली आहे. सर्वप्रथम पाकिस्थान व चीनच्या आपल्या देशांवरील आक्रमणाच्या वेळी. त्यानंतर आपातकालीन स्थितीत हुकूमशाही नष्ट करून हिंदुत्वाचा प्राण असलेली लोकशाही पुनर्स्थापित करण्यासाठी लोकशाही मंच स्थापन करून व तिसरा आविष्कार होता अयोध्येला

कारसेवेसाठी प्रकटपणे जथ्थे पाठविणे. त्यावेळची राजनीती व राष्ट्रनीती यातील सीमारेषा जाणून या तीनही प्रसंगी राष्ट्रीय प्रश्नांवर राष्ट्रीय भावनेने भा. म. संघ उभा राहिला. यातही हिंदु राष्ट्रीयत्वाचा अर्थात या क्षेत्रांशी संबंधित हिंदु अर्थशास्त्राचा विचार सर्व प्रथम १९७१ मध्ये ग्वाल्हेर येथील भा. म. संघाच्या महासभेच्या अधिवेशनांत मा. दत्तोपंत ठेंगडी यांनी मांडला होता.

प्रश्न :- राष्ट्रीयत्व मानणाऱ्या कामगार संघटनांची ओळख कशी व्हावी?

उत्तर :- काँग्रेसप्रणीत कामगार संघटना वर्ग मानतात पण त्या वर्ग समन्वयाचा मार्ग स्वीकारतात. साम्यवादी संघटना सरळ वर्ग व वर्गकलहच मानतात. मात्र भा.म. संघ सर्व प्राणीमात्र सृष्टी ईश्वरांश असून सर्व संपत्ति ईश्वराची व आम्ही त्याचे विश्वस्त ही हिंदुसंकल्पना मानतो. मा. गांधीजींची विश्वस्त कल्पना या विचाराच्या जवळची आहे. साम्यवाद संपुष्टात येत आहे म्हणूनच कामगार संघटनांनी स्वतःची ओळख (आयडेंटिटी) उद्घोषित करण्याची ही वेळ आहे.

प्रश्न :- राजकीय पक्षांच्या व्यासपीठाशिवाय हा विचार कामगारांपर्यंत कसा पोहचविता येईल?

उत्तर :- वस्तुतः कामगार संघटनेचा आपला स्वतःचाच मंच असतो. भा.म.संघाने सिद्धांततःच राजकीय पक्षापासून अलिप्त राहण्याचे ठरविले आहे व ते प्रत्यक्षांत आणले आहे. इंटुक मध्येही एक मोठा गट हेच मानणारा आहे की कामगार संघटना ही राजकीय पक्षाची अंकित नसावी. हिंदुत्वाला स्वमताभिमान (डॉगम्याटिझम्) मान्य नाही. अर्थात् साम्यवादी संघटनांना या संबंधात विचार करण्याची गरज नसावी. कामगार संघटना हा राष्ट्रीयत्वाचा म्हणजेच भारतीयत्वाचा म्हणजेच हिंदुत्वाचा विचार त्यांच्या स्वतःच्या मंचावरूनच कामगारांपर्यंत पोहचवू शकतात. परमपूजनीय श्रीगुरूजींना अभिप्रेत ही शक्ती 'सत्ताबाह्य शक्तिकेंद्र' म्हणून देशाला उपयोगी होऊ शकते. हीच काळाची गरज आहे.

आज पाश्चिमात्य जग व साम्यवादी, विश्वशांतिसाठी अधिक योग्य जीवनप्रणाली व अर्थव्यवस्थांच्या शोधात आहेत. अशी व्यवस्था हिंदुसंस्कृतीच देऊ शकते हा आत्मविश्वास जागविण्याची आवश्यकता आहे.

(तरुण भारत नागपूर च्या प्रतिनिधीने
दि. १९ एप्रिल ९१ ला घेतलेल्या मुलाखतीच्या आधारे)

वादग्रस्त कामगार विधेयके

भारतीय कामगार संघटना कायदा १९२८ व औद्योगिक विवाद कायदा १९४७ या दोन कायद्यात आमूलाग्र बदल करणारे एक विधेयक केंद्र सरकारने तयार केले आहे. त्यातील काही तरतुदींच्या विरोधात कामगार संघटना दंड थोपटून उभ्या राहिल्या आहेत. त्यांनी आंदोलनाचा पवित्राही घेतला आहे. त्या सुधारणा विधेयकातील तरतुदींची सडेतोड चर्चा या लेखांत केली आहे. कामगार क्षेत्रांतील स्पंदने या लेखाद्वारे जाणवतील असा विश्वास वाटतो.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर उद्योगात झालेली प्रचंड वाढ. त्यावर मिळणारा प्रचंड नफा व बहुउद्देशीय कंपन्यांनी आपल्या देशात घातलेला धुडगुस यामुळे एकूणच कायद्याच्या स्व-स्तारात कामगार कायद्यांना महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले होते. त्यात कामगारांनाही त्यांच्या हक्कांची वाढती जाण झाल्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या सुमारास तयार झालेल्या या कायद्यांचा संदर्भच बदलला होता. कामगार कायद्यातील तरतुदींविषयी स्वाभाविकपणे आक्षेप घेऊ लागले आणि त्यातूनच औद्योगिक शांततेसाठी सर्वंकष कामगार कायदा असावा, अशी मागणी करण्यात येऊ लागली. त्या दृष्टीने शासनाने निश्चितपणे पाऊल उचलले पण त्यातील काही तरतुदी [illegible] फारच भयावह रूप घेऊन साकार झाल्या आहेत.

पूर्वेतिहास

हिंदुस्थानातील सर्वात पहिला कायदा १९२० साली ट्रेड डिस्प्युटस अ‍ॅक्ट हा होता. नंतर १९२६ साली इंडियन ट्रेड युनियन अ‍ॅक्ट व वरील १९२० चा कायदा रद्द करून त्या जागी ट्रेड डिस्प्युटस अ‍ॅक्ट १९२९ करण्यात आला. १९३८ मध्ये या कायद्यात दुरुस्ती करण्यात आली. परंतु दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात कडक शासकीय धोरण म्हणून डिफेन्स ऑफ इंडिया रूल्स शासनाने लागू केले. १ ऑक्टोबर १९४६ ला याची मुदत संपत आली असतांना [illegible] अध्यादेशाने याचे रूपांतर इमरजन्सी पॉवर्स (Continuance) रुल्स १९४६ असे करून तो लागू केला. साधारण त्याच सुमारास सरकारनी इंडस्ट्रियल एम्प्लॉयमेंट स्टँडिंग ऑर्डर्स अ‍ॅक्ट १९४६ अमलात आणला. त्यावर [illegible] Central legislative असेंम्लीने ८ ऑक्टोबर १९४६ रोजी बिल [illegible] तेच विधेयक औद्योगिक विवाद अधिनियम १९४७ या नावाने मार्च १९४७

मध्ये अंमलात आले. या विधेयकात केंद्रीय शासनाने १९८१ पर्यंत एकंदर २९ वेळा ठळक अशा दुरुस्त्या केल्या आहेत. १९७८ व १९८२ मध्ये दुरुस्त्या केल्या आहेत. १९७८ व १९८२ मध्ये दुरुस्त्या सुचविणारे विधेयक संसदेत मांडले गेले होते परंतु देशभरातील प्रचंड विरोधामुळे ते बारगळले.

इंडियन ट्रेड युनियन अॅक्टमध्ये देखील १९६० व १९६४ साली काही दुरुस्त्या करण्यात आल्या होत्या.

ब्रिटिश राजवटीतील कायद्यांच्या काही तरतुदी

वरील विधेयके विशेषकरून ब्रिटिश राज्यकाळातील असल्याने व स्वातंत्र्योत्तर जे विधेयक करण्यात आले त्यातील काही तरतुदींचा अभ्यास केल्यास एक विशेष सूत्र त्यात दिसते, ते पहाणेही मजेशीर व खरे पाहता खेदजनक दिसते.

१९२० च्या कायद्यांतर्गत उद्योगातील विवाद निपटविण्यासाठी चौकशी न्यायालय व समेट परिषद बोर्ड ची व्यवस्था होती. आवश्यक सेवांमध्ये १ महिन्याची पूर्वसूचना दिल्याशिवाय संप करण्यावर बंदी असून शासनाचा निर्णय अंमलात आणण्यासाठी देखील संपावर बंदी घालण्यात आली होती. दुसऱ्या उद्योगातील कामगारांच्या संपाला सहानुभूतीदर्शक संप, त्यांच्या मदतीसाठी निधी गोळा करणे यावरही बंदी होती. परंतु कामगार, मालकामधील विवाद मिटविण्याची त्यात व्यवस्था नव्हती. १९२९ च्या कायद्यान्वये सरकारला आवश्यक त्याप्रसंगी मालक-कामगार विवादात दखल देण्याचे अधिकार देण्यात आले. त्यातही संपविषयक भूमिकेत बदल केला नाही व समेट अधिकारी अगदीच अस्थायी स्वरूपाचे ठेवण्यात आले होते. पण त्यानंतर १९३८ मध्ये सर्वकाळ समेट अधिकारी नियुक्त करण्याचे अधिकार राज्य व केंद्र सरकारला मिळाले. दुसऱ्या महायुद्धाचे वेळी डिफेन्स ऑफ इंडिया रुल्सचे अंतर्गत ब्रिटिश सरकारने दमनकारी अधिकार घेतले व ते वापरले, याचा वेगळा इतिहास लिहिण्याचे कारण नसावे.

इंडियन ट्रेड युनियन अॅक्ट १९२६ व इंडस्ट्रियल एम्प्लॉयमेंट स्टँडिंग ऑर्डस् अॅक्ट १९४६ हे दोन्ही कायदे ब्रिटिशांच्या राज्यकालातच आले असले व त्याचे उद्देश काहीसे आजच्या कायद्यांना एक प्रकारे [illegible]

असले तरी त्यावेळी त्यांचा उपयोग गुलामांना अंकित करून ठेवण्याचाच होता, हेही विसरून चालणार नाही.

स्वातंत्र्योत्तर काळ

१९४७ च्या औद्योगिक विवाद अधिनियमाची उद्दिष्ट्ये १९३६ च्या पहिल्या श्रम आयोगाच्या शिफारसीवर विशेषेकरून आधारित दिसतात. त्यांना समेटाची व्यवस्था, समेट अधिकाऱ्यांना मर्यादित अधिकार, वेज बोर्ड अनिवार्य, न्यायनिर्णयाची व्यवस्था, कामगार न्यायालयांची स्थापना, संप व टाळेबंदीवर समेट बोलणी चालू असताना बंदी, अशा तरतुदी करण्यात आल्या. १९२६ च्या कामगार संघटना कायद्याने व भारताच्या संविधानाने संघटनेचा हक्क हा मूलभूत हक्क स्वीकारल्यामुळे कामगार-मालक विवादात सामूहिक सौदेबाजीला एक विधायक स्वरूप दिले व औद्योगिक शांततेची हमी त्यात दृष्टिगोचर होती. यात अर्थात् संविधानानुसार कल्याणकारी राज्याकडे वाटचाल व्हावी व कामगारांचे जीवनस्तर सुधारण्याकडे समेटातून विवाद मिटवून प्रगती व्हावी, ही अपेक्षा होती. परंतु या दोन्ही कायद्यात काही मूलभूत अंतर्गत त्रुटी होत्या, त्यांचा आढावा थोडक्यात घ्यावा लागेल.

त्या त्रुटी

वरील दोन्ही कायद्यांची मुळे ब्रिटिश राज्यसत्तेच्या रचनेतील [illegible] नवभारत रचनेचा त्यात विचार संभवनीय नव्हताच. दुर्दैवाने स्वातंत्र्योत्तर [illegible] औद्योगिक दृष्टया प्रगतिशील हिंदुस्थानच्या प्रवृत्ती, प्रवृत्ती विचारात न [illegible] जुनेच कायदे चालू ठेवले गेले व पूर्वीच्याच त्रुटी कायम आहेत. अर्थात् इंग्रजांचा वारसाच पुढे चालू ठेवलेला आहे.

या कायद्याच्या व्याख्यांचा गोंधळही होताच. पण सर्वांत महत्त्वाची एक त्रुटी म्हणजे संपविषयक चुकीच्या तरतुदी. अशी स्थिती आली की कायदेशीर संप कसा होऊ शकतो, हेच समजेनासे व्हावे. गो स्लो (मंदगती काम) व [illegible] काम यातील सूक्ष्म भेदही कोणी समजून घेतला नाही. आकस्मिक संप [illegible] अवैध ठरविले गेले. ही गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे की, मंदगती [illegible] अप्रामाणिकता सूचक चळवळ आहे. हे सुप्रीम कोर्टाने म्हटले होते [illegible] संघानेही स्पष्टपणे या गोष्टीचा विरोध केला होता. दुसरी महत्त्वाची त्रुटी व [illegible]

औद्योगिक शांततेच्या परिस्थितीला कारणीभूत आहे ती म्हणजे दोन्ही कायद्यात मालकांशी, सरकारशी (जेथे सरकारी उद्योग असेल तेथे) कामगारांचे प्रतिनिधित्व करून बोलणी करण्यासाठी मान्यतेच्या तरतुदीचा अभाव. मान्यतेचे कोणतेच निकष कायद्यात नव्हते. संसदेत रेल्वे उद्योगातील संघटनेला मान्यता देण्याबाबत काही निकष सांगितले गेले. परंतु शासनाने ते कधीच पाळले नाहीत. भाईभतिजा भूमिकेतून शासनकर्त्या राजकीय पक्षाच्या अंतर्गत कार्यरत कामगार संघटनांनाच केवळ मान्यता देण्यात आली. परिणामतः ज्या कामगार संघटनांचे बहुमत असते त्यांच्याशी साधी बोलणीही मालक किंवा सरकार करीत नाही. कित्येक वेळा अशी स्थिती दिसते की, कागदी मान्यता असलेल्या संघटनेने दिलेला संपाचा आदेश कामगार पाळत नाहीत, परंतु त्यांनी केलेले करार कामगारांवर लादले जातात. त्यातच राज्याराज्यांनी कामगारविषयक अनेक कायदे त्यांच्या राज्यापुरते लागू केले. त्यातूनही अनेक प्रश्न निर्माण झाले. १९६९ च्या राष्ट्रीय श्रम आयोगाच्या एका अभ्यास गटाने सर्व कायद्यांचे संहितीकरण करावे, अशी सूचना केली होती. ती अर्थातच शासनाने स्वीकारली नाही.

१९७१ नंतर शासनात एक हुकूमशाही प्रवृत्तीचा प्रादुर्भाव झाला व विद्यमान कायद्यांच्या त्रुटींचा गैरफायदा घेऊन शासनाने द्विपक्ष करारही रद्द केल्याची उदाहरणे आहेत. कोणताही विवाद न्यायालयाकडे सुपूर्द करण्याचे स्वेच्छाधिकार शासनाने स्वतःकडे ठेवले, ही तर आप-पर भावनेची कमाल मर्यादाच होती. यामुळे अनेक अन्यायग्रस्त कामगार न्यायापासून वंचित [illegible] आहेत. कोणत्याही कामगाराला सरळ न्यायालयात जाण्याची तरतूदही या [illegible] नव्हती. त्याचा गैरफायदा जसा शासनाने घेतला तसाच काही हुकूम[illegible] कामगार संघटनांनीही घेतला. नको असलेल्या कामगारांची प्रकरणे [illegible] नाहीत, असा अनुभव कामगारांना येऊ लागला.

एका महत्वाच्या त्रुटीकडे लक्ष वेधून हा विषय पूर्ण [illegible] सामूहिक सौदेबाजीचा मूळ आधार कामगार संघटना व [illegible] यांची आपसातील बोलणी करण्याची व्यवस्था, याच यंत्रणेत संपाचा [illegible] समाविष्ट असणे अपरिहार्य आहे. एका अर्थाने संपाचा अधिकार [illegible] सौदेबाजीचा 'शांततेच्या काळातील' कणाच मानला पाहिजे. परंतु [illegible] तत्त्वाला अनुसरूनच स्वतंत्र कामगार चळवळ आवश्यक आहे. त्या[illegible]

कायद्यात काही निर्देश नाही. एक प्रकारे आजचे कायदे कोणाच्यातरी खुशामतीसाठी केले गेले असावेत, हेच दिसते. अलिकडील बहुउद्देशीय कंपन्यांना भारत सरकारने ज्या सवलती दिल्यात त्यातील अनेक अटीत एक अट असतेच असते की, बहुउद्देशीय उद्योगात कामगारांना संपाचा अधिकार नसावा. हीच भयानक दृष्टी आजच्या दुरुस्त्यामागे आहे, हे स्पष्ट आहे. मुद्रास्फिती, काळाबाजार, भ्रष्टाचार व अकर्मण्यता यांनी ग्रासलेल्या आजच्या सरकारला स्वतंत्र, लोकशाही तत्त्वावर आधारित, राजकारणातील कामगार संघटना अडचणीच्या झाल्या आहेत. म्हणूनच आजचे हे दुरुस्ती विधेयक आणले गेले, ही वस्तुस्थिती आहे.

दुरुस्ती विधेयक

१९२६ च्या कामगार संघटना कायद्यांतर्गत एका उद्योगातील कोणाही ७ व्यक्तींना कामगार संघटना स्थापन करण्याचा अधिकार आहे. सुधारणा विधेयकान्वये धारा ४ नुसार आता कोणत्याही एका उद्योगात किंवा उद्योग समूहात कामावर असलेल्या कामगार संख्येच्या एक दशांश संख्येइतक्या कामगारांना संघटना स्थापन करता येईल व विशेष म्हणजे हा कायदा अमलात आल्यापासून सहा महिन्याचे आत सध्या अस्तित्वात असलेल्या संघटनांना त्या उद्योगातील एकूण कामगार संख्येच्या दहा टक्के इतके सदस्य असल्याने सदस्यपत्रक रजिस्ट्रारला सादर करावे लागेल. अन्यथा त्या संघटनेचे पंजीयन संपुष्टात येईल. १० टक्के बंधनामुळे जनरल संघटना अनेक ठिकाणी विस्तारलेल्या [illegible] उद्योगाच्या किंवा समान उद्योगातील संघटना स्थापन करणे अशक्य आहे.

कामगार संघटनांचा बुजबुजाट झाला आहे, हे कारण यामागे दाखविण्यात आले आहे. हे कारण किती पोकळ आहे, हे लक्षात येण्यासाठी एकच उदाहरण देता येईल. रेल्वे किंवा मेल किंवा विद्युत मंडळासारख्या विस्तारलेल्या उद्योगात हे शक्य होईल काय, हे सहज कळण्यासारखे आहे. अर्थात वरील [illegible] हे खरे नसून कामगार संघटनाच नष्ट करण्याचा सरकारचा यात अंतस्थ हेतू आहे.

कामगारांच्या पगारातून परस्पर संघटनेची वर्गणी वसूल करण्याची [illegible] देखील मालकांनी नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्यासमोर मी अमुक संघटनेचा सभासद आहे. असे लिहून दिल्यानंतर, कापून घेण्याची अफलातून कल्पना यात आहे.

म्हणजे सरकार किंवा मालकधार्जिण्या कामगार संघटनेचाच समासद व्हावे लागेल. याशिवाय कामगाराला गत्यंतर राहणार नाही. हे अधिकारपत्र मालकांना जपून ठेवावे लागणार आहे म्हणजे पुन्हा कामगार अंकित राहील.

या नवीन दुरूस्तीनुसार एक महत्वाचा बदल करण्यात आला आहे व तो म्हणजे बाहेरील नेतृत्वावर मर्यादा. केवळ बाहेरच्या दोनच व्यक्तींना कामगार संघटनेत राहता येणार आहे. आज प्रत्येकच संघटनेत संपूर्ण जीवनच कामगार चळवळीला वाहिलेले अनेक कार्यकर्ते व नेते आहेत. असेच कार्यकर्ते प्रामुख्याने त्या कामगार संघटनेचे नेतृत्व करतात. आज अधिकारांची व हक्कांची जाण मोठया प्रमाणात होऊनही मालकांच्या बरोबरीने किंवा शासनाच्या सेक्रेटरी स्तरावरील अधिकाऱ्यांशी समानतेच्या भूमिकेतून बोलण्याचे धाडस कामगारांत राहत नाही. तसेच कामगार प्रतिनिधीला बरोबरीच्या नात्याने वागविण्याची वृत्ती अधिकारमदाने किंवा धनाच्या गर्वाने किंवा राजकीय पदाच्या अहंकाराने अद्यापही रुजली नाही. एखाद्याने नोकरी सोडून संघटनेचेच पूर्णवेळ काम करतो म्हटले की, तो 'बाहेरचा' होणार. नागपुरात स्व. रुईकर, सर्वश्री दत्तोपंत ठेंगडी, धाबेजी, स्व. काशीकर, वसंतराव लुले, बर्धन, तिडके, हरिभाऊ नाईक, कश्यप व स्वतः लेखकही या कायद्यानुसार बाहेरचे ठरून संघटनेतून हद्दपार होतील. हे निरोगी कामगार चळवळीला पोषक असे ठरणार नाही. त्याच उद्योगातील कामगारांनी स्वतःचे नेतृत्व करावे, ही एक आदर्शवत् स्थिती आहे. ती यावी असे भारतीय मजदूर संघालाही वाटते पण ती आदर्शवत् स्थिती यायला अजून बराच काळ लोटावा लागणार आहे.

अशी ही दिशाभूल

या कायद्यात जनतेची थोडीफार दिशाभूल करण्यासाठी एक मजेशीर सुधारणा करण्यात आली आहे. "कोणाही केंद्रीय व राज्यातील मंत्र्याला कामगार संघटनेचा पदाधिकारी होता येणार नाही", यावर कोणतेही भाष्य करण्याची गरज नाही.

कामगार संघटना विषयक कायद्याची माहिती करून घेतल्यावर आता औद्योगिक अधिनियमाकडे वळू या. आता यातील विवाद लुप्त होणार आहे. हे विधेयक औद्योगिक संबंध अधिनियम १९८८ म्हणून ओळखले जाणार आहे. या कायद्याची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणाही बदलली जाणार आहे.

ज्या कायद्यात प्रकरण २- सी हे नव्याने समाविष्ट करण्यात येत आहे. त्यानुसार एक सेंट्रल इंडस्ट्रियल कमिशन नियुक्त करण्यात येणार आहे. राज्यस्तरावरही असेच आयोग राहणार आहे. त्यावर एक न्यायाधीश व तज्ज्ञ सदस्य नेमले जाणार आहेत. तज्ज्ञ सदस्य नेमण्याचा अधिकार अर्थातच शासनाने स्वतःकडे ठेवला आहे. सामान्यतः अशा नियुक्त्यात वशिलेबाजीची बीजे असतात. हा एक प्रघात झाला आहे.

राष्ट्रीय पातळीवरील विवादासाठी एक खास औद्योगिक मंडळ राहणार आहे. त्याच्या निर्णयावर फक्त सर्वोच्च न्यायालयातचअपील करता येणार आहे. हा प्रकारही वेळ काढूपणाचा अन् खर्चाचा राहणार आहे, हे सांगणे न लगे.

विद्यमान कायद्याप्रमाणेच अंतरिम राहतचा अधिकारही न्यायाधिकारणाला दिलेला आहे. जुन्या मध्यप्रांतात त्यावेळी लागू असलेल्या सी.पी. ॲण्ड बेरार इंडस्ट्रियल डिस्प्युटस ॲक्ट १९४७ च्या कलम - १६ प्रमाणे अन्याय झालेल्या कामगाराला सरळ व्यक्तिशः असिस्टंट लेबर कमिशनरकडे दावा दाखल करता येत असे. तशीच चांगली सोय कलम -२ (अ) मध्ये करण्यात येत आहे. बडतर्फी, निष्कासन, कामावरून कमी करणे प्रकरणात वैयक्तिक खटला दाखल करता येणार आहे. परिणामतः सरकारला किंवा हुकूमशाही प्रवृत्तीच्या कामगार संघटनेला एखादे प्रकरण न्यायप्रविष्ट करण्याचा जो स्वेच्छाधिकार आहे त्यावर निश्चितपणाने बंधने येतील. हे एक चांगले कलम आहे.

सार्वजनिक उपयुक्तता सेवा

सार्वजनिक उपयुक्तता सेवेची मर्यादा नवीन व्याख्येनुसार खूपच वाढविण्यात आली आहे सामान्य माणसाच्या जीवनाशी संबंधित अशा सर्वच व्यवसायाचा यात समावेश होऊ शकतो व त्या ठिकाणी सरसकट संपबंदी आहे. याचा अर्थ सरळसरळ कामगाराची मुस्कटदाबी असाच ठरू शकतो. अशा उद्योगांची संख्या सध्या ३१ एवढी दाखविण्यात आली आहे.

सौदा समिती

प्रकरण 2 - डी नुसार सौदा समित्या स्थापन करण्यात येणार आहेत. ही एका चांगल्या शास्त्रशुद्ध मागणीची भ्रष्ट नक्कल आहे. या सौदा समित्या कामगार

करण्याची जबाबदारी मालकांवर टाकण्यात आली आहे. उद्योगात एकापेक्षा अधिक कामगार संघटना असतील तर त्यांना सदस्य संख्येच्या प्रमाणात या समितीवर प्रतिनिधित्व देण्यात येणार आहे. मात्र त्या उद्योगातील ४० टक्के पेक्षा अधिक सदस्य असलेल्या संघटनेला मुख्य प्रतिनिधी म्हटले जाईल. एकच समिती असेल तर ती प्रमुख प्रतिनिधी राहील. सरकारी उद्योगात अशी समिती केंद्र किंवा राज्य सरकार स्थापन करणार आहे. या समितीची नोंदणी कामगार न्यायालयात तीन वर्षाच्या कालावधीकरिता केली जाणार आहे.

१९६९ पासून ही मागणी भारतीय मजदूर संघ करीत आहे. ती अधिक शास्त्रशुद्ध होती. त्यानुसार जे कामगार कोणत्याही एका संघटनेचे लागोपाठ तीन वर्षे सदस्य असतील. अशांचा मतदारसंघ स्थापून त्यातून गुप्त मतदान पद्धतीने प्रतिनिधीची निवडणूक होऊन मिळालेल्या मतांच्या प्रमाणात सौदा समितीवर सदस्य नियुक्त व्हावेत. पण ही मागणी पाहिजे त्या स्वरूपात मान्य झाली नाही. या प्रस्तावित सौदा समितीच्या गठनात धोके फार आहेत. एकतर मतदारसंघ कसा असावा याची स्पष्टता नसल्याने व आजमितीला 'सदस्य' नसलेल्या कामगारांची संख्या फार मोठी असल्याने ही समिती तयार करणे अशक्यप्राय होणार आहे. शिवाय पदाधिकाऱ्यांची निवड प्रतिनिधींनी करावयाची असल्याने त्यांची आपापसात भांडणेच जास्ती वाढणार आहेत. मूळ प्रश्न त्या भांडणातून बाहेरच बाजूला राहणार आहे. कलम ९ - झेड्नुसार या सौदा समिती नष्ट करण्याचा अधिकार न्यायाधिकरणाला दिला आहे. एखादा सभासद बेकायदेशीर संपात भाग घेत असेल किंवा संपाला सहाय्य करीत असेल तर ही समितीच रद्दबातल ठरू शकते. संपूर्ण कामगार आंदोलनच यामुळे संपुष्टात येण्याचा धोका निर्माण झाला आहे.

अप्रत्यक्ष संपबंदी

संपाचा निर्णय घ्यायचा झाला तर आता बहुमताचा कौल घेतला जातो. बहुमताने कौल दिला तरच संप करता येतो. नवीन सुधारणेत ७५ टक्के मतदान संपाच्या बाजूने झाले तरच संप पुकारण्याचा अधिकार कामगार संघटनेला प्राप्त होणार आहे. ७५ टक्के मतदान ही अट कामगार संघटनांना फारच जाचक ठरण्याची शक्यता आहे.

सेवा शर्तीवर बंधने घालण्याची तरतूद फारच भयावह आहे. कलम १० - ब अन्वये शासनाला जनतेच्या सुरक्षिततेसाठी सोयीखाली किंवा सामाजिक शांततेकरिता खास अध्यादेशाद्वारे विशिष्ट काळासाठी सेवाशर्तीवर बंधने घालता येतील. विशिष्ट उद्योगात संपबंदीही शासनाला करता येणार आहे. अर्थात कामाच्या वेळात बदल करणे, रजा नामंजूर करणे, भत्ते गोठवणे इत्यादी सेवाशर्ती वदलवणे हे पूर्णपणे हुकूमशाहीच आणण्याचे लक्षण मानावे लागेल. विधेयकातील दंड विधानही असेच निष्फळ आहे.

संपबंदी

संपबंदी हे या विधेयकाचे खास वैशिष्टय आहे. कोणतीही कामगार संघटना ही शौकासाठी कधीही संप करीत नाही. नेत्याची हौस म्हणूनही कोणताही संप नाही. लोकशाही संकेत धुडकावून जेव्हा शासनकर्ते बहुमताचा आदर करीत नाहीत, मालकांच्या युक्त्यांना स्वतःची खुर्ची शाबूत ठेवण्यासाठी समर्थन देतात. राजकीय कारणासाठी, आपल्या संघटनेची मान्यता कायम ठेवण्यासाठी विरोधी समजल्या जाणाऱ्या कामगार संघटनांच्या मागण्या ठुकरावतात आणि अन्यायाचे परिमार्जन करण्याचे सर्व रस्ते बंद होतात तेव्हाच हे हत्यार उपसले जाते. कामगार, शिक्षक, डॉक्टर, पत्रकार, आवश्यक सेवेतील कर्मचारीच नव्हे तर कधीही न्यायाधीशांनाही संपाचे आंदोलनाचे मार्ग चोखाळवे लागतात. ही आपली राजकीय शोकांतिका आहे. संप हा कामगारांचा मूलभूत हक्क आहे. त्यावर बंदी हे हुकूमशाहीचे द्योतक आहे. हे लोकशाहीचे जनक समजल्या जाणाऱ्या इंगलंडनेही मान्य केले आहे. अशा स्थितीत मान झुकवून अशी संप बंदी कधीही कामगार संघटना करणार नाहीत. लढाऊ वृत्तीची जागा उद्दाम उर्मटपणाने घ्यावी, असे वाटत असेल तर शासनाने संपावर खुशाल बंदी आणावी. त्याचे परिणाम आपल्या सर्वांनाच भोगावे लागतील.

दवाखाने व इतर संस्था यातील कामगारांनी गैरकायदेशीर संपात भाग घेतल्यास किंवा डायरेक्ट ॲक्शनमध्ये भाग घेतला तर त्याला १ ते ६ महिने कारावास, १० ते २० हजार रुपये दंड अशा शिक्षा सुचविण्यात आल्या आहेत. आमच्या देशात भ्रष्टाचारी मोकाट सुटले आहेत परंतु न्याय्य मागण्यांसाठी शांततापूर्ण निदर्शने करणाऱ्यांना कारावास हेच काय ते आम्हाला अभिप्रेत असलेले स्वराज्य आहे.

वस्तुतः आमच्या देशातील परिस्थिती, उत्पादन क्षमता, मनुष्यबळ, कामगारांची अन् सर्वच समाजाची कामाशी असणारी सांस्कृतिक तन्मयता, न्याय व्यवस्थेच्या परंपरागत कल्पना या सर्वांचा सर्वंकष विचार करून राष्ट्रीय निर्मितीसाठी एक सर्वस्पर्शी कामगार कायदा तयार व्हायला हवा. विद्यमान राजकीय पक्ष कधीही हे कार्य करू शकणार नाही. अशा वेळी जबाबदार कामगार संघटनांनी या दिशेने प्रयत्न करायला हवा. असा प्रयास होईस्तोवर तूर्तास हा काळा कायदा हाणून पाडणे, हाच एकमेव मार्ग सर्व कामगार संघटनांना अमलात आणावा लागणार आहे.

व्यसनमुक्ती : कामगार संघटनांची जबाबदारी

आपल्या देशाच्या औद्योगिक व आर्थिक व्यवस्थेत कामगार संघटनांना अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे. विशेषकरून संघटित कामगार क्षेत्रात संघटनांच्या प्रयत्नामुळे कामाच्या तासांचे निर्धारण व वेतनमान उंचावणे या उपलब्धीमुळे कामगार संघटनांना एक विशेष स्थान उपलब्ध झाले आहे. मात्र अलीकडे कामगार हा केवळ स्वतःच्या मागण्या पदरात पाडून घेण्यासाठी समाजाला वेठीस धरतो व उत्पादनाकडे दुर्लक्ष करतो. तो दुर्व्यसनग्रस्त होत आहे, असेही आढळते. ही दुर्दैवाची बाब आहे म्हणून ह्या लेखाच्या विषयाच्या संदर्भात कामगारांच्या स्थितीविषयी परीक्षण करणे आवश्यक ठरावे.

कामगार संघटनांची आरंभाची उद्दिष्ट्ये

सुरूवातीला कामाचे तास निर्धारित करणे व वेतनमान सुधारणे ही दोन उद्दिष्ट्ये समोर होती. त्यानंतर सेवाशर्तीत सुधारणा व रोटी-कपडा-मकान ही उद्दिष्ट्ये समाविष्ट झालीत. परंतु परकीय राज्यकर्ते व मुनाफाखोर उद्योगपती हयांनी कामगारांचे शोषण चालूच ठेवले होते. त्याविरूद्ध 'शोषण मुक्तीसाठी' कामगार संघटनांना प्रखर लढे द्यावे लागले. याचवेळी साम्यवादी तत्त्वप्रणालीने कामगार चळवळीत प्रवेश केला व केवळ भौतिक उन्नती पुरतीच कामगार चळवळ मर्यादित ठेवली. खऱ्या कामगार हिताच्या दृष्टीऐवजी राजकीय दृष्टी या चळवळीला दिली गेली. कामगार संघटनांना केवळ राजकीय हित साध्य करण्याचे साधन म्हणून वापरले जाऊ लागले. साम्यवाद्यांनी या चळवळीत वर्ग कलहाचे बीजारोपण केले भौतिक उन्नतीचे गोंडस चित्र समोर ठेवून त्यांनी कामगारांच्या सर्वांगीण उन्नतीचे ध्येय दुर्लक्षित केले, 'अपूर्ण' असलेली भौतिक सुख मिळविण्यापुरतीच ही चळवळ मर्यादित ठेवली.

महात्माजींच्या राजकारण प्रवेशानंतर कामगार चळवळीला 'विश्वस्त कल्पनेचा' नवा आयाम मिळाला. परंतु उद्योगपती व विदेशी शासनकर्ते यांनी ही भूमिका कधीच रुजू दिली नाही. 'इंटुक' या कांग्रेसप्रणीत कामगार संघटनेने ही

भूमिका उचलून धरली व 'वर्ग कलह' न मानता 'वर्ग समन्वय' हा सिद्धांत मांडला. परंतु येथेही वर्ग संघर्षाचे वातावरण कायम राहिले. ही चळवळ राजकीय पक्षांशीच बांधलेली राहिली. अर्थात राजकीय उद्दिष्ट्येच कामगार संघटनेसमोर राहिलीत. भारतीय मजदूर संघाने वरील दोन्ही संघटनांपेक्षा स्पष्टपणे वेगळे तत्वज्ञान या चळवळीला दिले. राष्ट्रहित व उद्योगहितांच्या चौकटीतच कामगारहित अंर्तभूत आहे व कामगार हा समाजापासून वेगळे अस्तित्व असलेला घटक नाही. हे सिद्धांतरूपाने मांडले. वरील तीन संघटनाशिवाय अन्य संघटनांचा विचार करण्याचे कारण नाही. कारण त्या सर्व आयटुक व इंटुकचीच फुटीर अंगे आहेत - असे म्हटल्यास वावगे नाही.

जीवनस्तर उंचावणे यांत मानसिक उन्नयन अंतर्भूत असावे :

केवळ भौतिक उन्नतीचे उद्दिष्ट्य कामगार चळवळीपुढे राहिल्याने तसेच केवळ राजकीय पक्षांचे ध्येय साध्य करण्याचे साधन म्हणून कामगार संघटनांचा उपयोग केला गेल्याने कामगारांच्या मानसिक उन्नयनाचा विचार यात आला नाही. हक्काच्या जाणीवेबरोबर कर्तव्याचे शिक्षण देण्याचे उद्दिष्ट्य समोरच आले नाही. उत्पादकता हा शारीरिक क्षमतेबरोबरच मानसिक प्रक्रियेचा अनिवार्य परिणाम आहे, याकडे दुर्लक्ष केले गेले. कामगार हा यंत्राचा केवळ एक मुर्दा नसून ती एक चेतनशक्ती आहे याचे भान ठेवले गेले नाही. त्यांच्या आशा-आकांक्षा व गुणांची नीट जोपासना केली गेली तर, देशाच्या सर्वांगीण विकासात तो एक अत्यंत महत्वाचा घटक सिद्ध होऊ शकतो. तो राष्ट्राच्या एकूण संपत्तीत सन्मानानेस वाटेकरी होऊ शकतो.

ह्यासाठीच कामगारांचे मानसिक उन्नयनाचा हेतू समोर ठेवणे आवश्यक आहे. कामगारांचे जीवनस्तर उंचावणे हे ध्येय वास्तविक कामगार संघटनेचे मानले गेले आहे परंतु त्याचा संकोच होऊन केवळ वेतनमान उंचावणे इतक्या पुरतीच ही चळवळ राबविली गेली, असे दिसते.

काही विद्यमान कायदे व त्यातील तरतुदी :-

फॅक्टरी ॲक्ट, माईन्स ॲक्ट, चाईल्ड लेबर ॲक्ट इत्यादी काही कायद्यांमुळे सुरक्षा व स्वास्थ्य याबाबत कलमे आहेत. परंतु त्यातही कामगारांच्या मानसिक स्वास्थ्याचा विचार होत नाही. भारताच्या संविधानात कल्याणकारी राज्याची अवधारणा

उदात्त कल्पना मांडली आहे. परंतु दुर्दैवाने अनियंत्रित अर्थसंचय व अपूर्ण काम (मागण्या) यावर राष्ट्रधर्माचे बंधन असले पाहिजे. या नीतीचा त्यांत भास दिसत नाही. भरमसाट अर्थोत्पादन व अनियंत्रित सुखोपभोग हीच जणू काही जीवनाची अंतिम ध्येये मानली गेली. कामगारांनी केलेले अधिकांश संप हे अधिकाधिक वेतन, अधिक बोनस, जास्त महागाई भत्ते यासाठीच झालेले दिसतात. शासनाने प्रोत्साहन म्हणून जी पारितोषिके दिली ती देखील पैशाच्या रूपातच (वार्षिक वाढ) दिली. व्यवस्थापनात सहभाग या कल्पनेलाही 'व्यवस्थापमापुरतीच' मर्यादा आहे. कामगार हा उद्योगाच्या मालकी हक्कांचा घटक आहे ही भावना त्यात नाही. म्हणजे एका अर्थाने तो भाडयाच्या घरात राहणाऱ्या मनुष्यासारखाच उद्योगात परका मानला जातो. या सर्व व्यवस्थेचा हवे तर दुर्व्यवस्थेचा परिणाम एकच झाला. म्हणजे कामगार स्वयंकेंद्रित झाला व स्वतःच्या सुखामागेच तो लागला. यातून तो दुर्व्यसनाधीन न झाला तरच नवल!

गेल्या दहा वर्षातील दिशा :-

गेल्या काही वर्षात कामगार क्षेत्र रोगट होत चालल्याची जाणीव इंटक व भा. मं. संघ यांच्या तत्त्वज्ञानामुळे झालेली आहे. इंटुकने आता 'राष्ट्रहित सर्वतोपरी' ही भूमिका स्पष्टपणे घेतली आहे. 'श्रमएव जयते' हे ब्रीदवाक्य शासनाने अंगीकारले आहे. केंद्रीय कामगार शिक्षण मंडळाने काही वर्षापूर्वी पाठ्यक्रमात महत्वाचे बदल केले आहेत. त्यात राष्ट्रहित सर्वतोपरी उद्योग व कामगारहित [illegible] कामगार संघटना व त्यांचा परिवार यात कामगारांची बांधिलकी हे ध्येय समोर ठेवून मंडळाने प्रकाशित केलेल्या 'शिक्षण साहित्य' पुस्तकात कामगारांची 'गुणात्मक' वाढ व धूम्रपान इत्यादी अपप्रवृत्तीचा नायनाट या विषयाचा समावेश केला आहे.

कामगार संघटनांची जबाबदारी :-

रोगट होत चाललेल्या कामगार चळवळीत परिवर्तन आणणे ही जबाबदारी प्रामुख्याने कामगार संघटनेची असलीच पाहिजे. आपल्या देशाच्या [illegible] सांगणारे तत्त्वज्ञान असलेल्या कामगार संघटनाच हे परिवर्तन घडवून [illegible] शकतात. कामगारांना प्रशिक्षित करावे लागेल. त्यासाठी कामगारांसमोर [illegible] ध्येय ठेवावे लागेल. व्यक्तिगत चारित्र्य व सामाजिक चारित्र्य ही [illegible] नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. ही शिकवण द्यावी लागेल. केवळ कायद्याने मनुष्य नीतीमान होऊ शकत नाही. कायद्याने दारूबंदी करून किंवा शासकीय [illegible]

धूम्रपान बंदी करून तसेच यातून होणाऱ्या दुष्परिणामांची दूरदर्शनवर चित्रे दाखवून चारित्र्य घडणार नाही. याचे महत्व कमी नाही हे मान्य करूनही हे उपाय पुरेसे नाहीत असे म्हणण्याचा हेतू आहे. नैतिक शिक्षणाची जबाबदारी घ्यावी लागेल. शाश्वत मूल्ये मनावर बिंबविणारे ग्रंथ कामगारांपर्यंत पोचवावे लागतील. सहज चाळता चाळता समर्थांची एक ओवी आढळली - 'धूम्रपान घेऊ नये। उन्मत्त द्रव्य सेवू नये। करू नये मैत्रीकदा।। (दासबोध)। मद्यपान, परस्त्री, परधनाची अभिलाषा व जीवहत्या ही महापातके मानली आहेत. ही जाणीव सर्वांना द्यावी लागेल. पापपुण्याची कल्पना कोणाला बुरसटलेली वाटेल परंतु यामुळेच शेकडो वर्षे समाज गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या कल्पनेपासून दूर राहिला, हे मान्य करावेच लागेल. दंडशक्ती व सज्जनशक्तीवर आलेली ग्लानी हे देखील दुर्व्यसनाचा प्रादुर्भाव होण्यास कारणीभूत झाले असेल. मी असे ऐकले आहे की मुंबईत इंटुक संलग्न काही संघटनांमध्ये दुर्व्यसनाधीन कामगारांना युनियनच्या कार्यकारी मंडळात स्थान दिले जात नाही. भा. म. सं. च्या एका संघटनेने मद्यपान केलेल्या ड्रायव्हरकडून बसला अपघात झाल्यास, त्याचा परवाना रद्द करावा, असा प्रस्ताव केला आहे.

इतर संस्थांची जबाबदारी :-

राजकीय पक्ष हे कार्य करू शकणार नाही, अशी साधारण खात्रीच वाटते. पैसा मिळविण्यासाठी सर्व वैध, अवैध मार्गांचा अवलंब राजकीय पक्ष करीत असतात, हे उघड गुपित आहे. सत्ताधारी पक्ष तर दारू दुकानाचे परवाने लिलावाने विकून लक्षावधी रुपये मिळवितात. हे थांबले पाहिजे. समाज परिवर्तनाचा ठेका एकट्या कामगार संघटनेकडे देऊन चालणार नाही. कामगार संघटनांनी लढे देऊन कामगारांना मिळवून दिलेल्या वाढीव वेतनाचा विनियोग ते योग्य कामासाठी करतात, दुर्व्यसनात खर्च करीत नाहीत, हे पाहण्याची जबाबदारी कामगार संघटनेची आहे.

मात्र यात शासनासहित सर्व सामाजिक संस्थांचे सहकार्य असावयास हवे. शेवटी एक त्रिकालाबाधित सिद्धांत समोर ठेवला पाहिजे की - "यद् यद् आचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः". जर्मन भाषेतील एका म्हणीचे इंग्रजी रूपांतर असे आहे - Fish rots from the head!

श्रमिकीकरण

भारतीय मजदूर संघाच्या स्थापनेची मुख्यतः तीन उद्दिष्ट्ये मांडली गेली होती. श्रमिकांचे भारतीयकरण, भारताचे औद्योगीकरण व उद्योगांचे श्रमिकीकरण या मागची पृष्ठभूमी अशी असावी. दोन-तीनशे वर्षांपूर्वी औद्योगीकरणाची जी प्रक्रिया वेगाने सुरू झाली त्यातून पुंजीवाद व साम्यवाद ही तत्त्वे प्रतिक्रियारूपाने उदयाला आली. दोन्ही तत्त्वप्रणालींमध्ये कामगारांचे शोषण नष्ट होण्याची घोषणा असली तरी त्या प्रणालीतील अंतर्गत वैचारिक विरोधामुळे व्यवहारात कामगारांचे शोषण नष्ट होऊ शकले नाही. पाश्चिमात्य जगात औद्योगीकरणाच्या आरंभाच्या काळात क्रूर राजेशाही देखील शोषण करणारीच होती. इंग्लंडमध्ये मेरी [illegible], फ्रान्समध्ये १४ वा लुई, अमेरिकेतील गुलामगिरी ही उदाहरणे या काळात सर्वज्ञात आहेतच. यातूनच समता, बंधुता, लोकशाही इ. तत्त्वे जन्म पावली. इंग्लंडमधील मॅग्नाकार्टा, फ्रेंच राज्यक्रांती, १८८३ मधील अब्राहम लिंकनने केलेली लोकशाहीची व्याख्या याच प्रतिक्रियेतून जन्माला आलेली आहेत. या जागतिक वैचारिक परिवर्तनाचे परिणाम औद्योगिक क्षेत्रातही उमटले नसते तर आश्चर्य.

यांत्रिकीकरणाने प्रचंड प्रमाणावर उत्पादन होते व त्यातून तसाच [illegible] मुनाफाही होतो, याचा स्वाभाविक लाभ उद्योगपतींनी घेतला व त्यातूनच मुनाफाखोरी अर्थात कामगारांकडून यंत्राप्रमाणेच काम घेऊन त्यांचे शोषण सुरू झाले. [illegible] हा यंत्राचा निव्वळ एक निर्जीव पुर्जा (भाग) म्हणून त्याकडे बघण्याची वृत्ती [illegible] व सक्तीचे काम, वेठबिगारी, गुलामीच्या स्वरूपात कामगारांचे स्थान [illegible] उत्पादनाची साधने व उत्पादित मालाचे वितरण या दोन्हीवर उद्योगपतींनी पूर्ण [illegible] घेतला अर्थात आर्थिक सिद्धांताला धरून ह्या उद्योगपतींनी अनिर्बंध [illegible] मिळविण्यासाठी अनिर्बंध शोषणही चालू राहावे, म्हणून सत्तेवरही [illegible] मिळविण्याचे प्रयत्न केले व त्यातूनच पुंजीवादी शासनाची निर्मिती [illegible] राजकीय क्षेत्रात राजेशाहीची जागा, समंजस हुकूमशाही, लोकनिर्वाचित प्रतिनिधीद्वारे संचालित लोकशाहींनी घेतली. त्याच धर्तीवर कामगार [illegible] प्रक्रिया सुरू झाली व कामगारांना संघटनेचा अधिकार व पुढे [illegible] व्यवस्थापनात सहभाग ही तत्त्वे निर्माण झाली. त्यानुरूप कायदे इ. [illegible] दिसतात.

राज्यसत्ता लोकप्रतिनिधींचे हाती घेण्याच्या प्रक्रियेलाच प्रचलित शब्द लोकशाही दिसतो व कदाचित् सर्वप्रथम लोकशाहीची व्याख्या अब्राहम लिंकनने केली ती अशी की - ऑफ द पीपल, बाय द पीपल अँड फॉर द पीपल - लोकांचे, लोकांनी चालविलेले व लोकांकरिता चालविलेले राज्य "सर्व मानव जन्मतः समान आहेत व त्यांना काही मूलभूत हक्क निर्मात्याने दिले आहेत." ह्या तत्त्वाचा जगभर फार प्रभाव पडला व साधारण १० वर्षांनंतरच फ्रेंच राज्यक्रांती झाली. व्हाल्टेर, रुसो इ. नी बुद्धिवादाचा पुरस्कार केला तर माँटेडयूने कायदे करण्याची सत्ता, शासन करण्याची (शिक्षा करण्याची सत्ता) व न्याय देण्याची सत्ता या तीन स्वतंत्र मंडळांच्या हाती असाव्या असा सत्तेच्या विभाजनाचा सिद्धांत मांडला. स्वातंत्र्य-समानता-बंधुता ही तत्त्वे या क्रांतीने जगाला दिली. औद्योगीकरणाच्या शोषणाचा परिणाम आर्थिक - कामगार क्षेत्रातही झाला व वरील धर्तीवरचे उत्पादनाची साधने व वितरणाची साधने ही एका व्यक्तीच्या हातातून काढून सत्ताधिष्ठितांच्या हातात देण्याचे तत्त्वज्ञान - सामान्यपणे साम्यवादी पद्धती म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रक्रियेत रूपांतरित झाली. फ्रेंच क्रांतीनंतर सुमारे १००-१२५ वर्षांनी रशियन क्रांती झाली. त्याचा इतिहास लिहिण्याची गरज नाही.

ह्या सर्व विवेचनाचा हेतू हा की औद्योगिक क्षेत्रातील गुलामी व कामगारांचे भयानक शोषण थांबविण्याच्या प्रक्रियेला जगभर पर्याय शोधणे सुरू झाले व आजही शोध चालू आहे. या प्रक्रियेत गुलामांना थोडा [illegible] व कौटुंबिक अधिकार देणे, गुलामांच्या विक्रीवर बंदीचे कायदे, इंग्लंडमधील ट्रेड गिल्डस् कामगारांच्या संघटनेचा अधिकार, कामगारांनी एकत्र येऊन मालकांविरुद्ध केलेले आरोप, पिनल कोडमधून अपवाद संघटनेच्या प्रतिनिधींशी कामगार प्रश्नावर वाटाघाटी - विशिष्ट कामगार संख्येच्या संघटनेला [illegible] दर्जा देणे - सामूहिक सौदेबाजीचा अधिकार - संपाला कायदेशीर मान्यता व [illegible] अतिशय बोलबाला होत असलेल्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग, अशी ही उद्योगाच्या लोकशाहीकडे जाण्याची वाटचाल सुरू आहे.

उद्योगाचे स्वामित्व एकाच व्यक्तीकडे असल्याने शोषणही भयंकर [illegible]. याला पर्याय म्हणून उद्योगाचे स्वामित्व सरकारकडे देणे हा एकमात्र राम[illegible] [illegible] सुचविण्यात आला पण कालौघात अपयशी ठरला. या लोकशाही [illegible] उद्योगाच्या स्वामित्वाचेही या शतकात अनेक प्रकार झाले. सहकारी मालकीचे

उद्योग, सरकारी उद्योग - पब्लिक अंडरटेकिंग - कॉर्पोरेशन्स व आता बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मालकी व त्याचबरोबर सर्व जगभर उद्योगांचे - लोकशाहीकरण करण्याची लाट उठली आहे व प्रत्येक देशात या विषयी सुरू असलेले प्रयोग पाहणे उद्बोधक ठरावे. फ्रान्समध्ये १०० पेक्षा जास्त कामगार असलेल्या उद्योगांना नफ्याचा समान हिस्सा कामगारांत वितरित करण्याचा कायदा करण्यात आला आहे. युगोस्लाव्हियात स्वयं व्यवस्थापनाचे तंत्र अवलंबिण्यात आले. देशाच्या संयोजनांतर्गत कामगारांना आर्थिक व्यवस्थापनाचे स्वअधिकार दिले आहेत. हा प्रयोग हंगेरीत यशस्वी सिद्ध झाल्याचे सांगण्यात येते. इंग्लंडमध्ये ब्रिटिश ट्रेड युनियनला सर्वस्तरावर व्यवस्थापनात सहभागी करण्यात आले आहे. सिंगापूरमध्ये सहकारी तत्त्वावर वाहतूक उद्योग चालू आहे. चीनमध्ये वास्तववादी भूमिकेतून प्रयोग सुरू आहेत. पश्चिम जर्मनीत सहनिर्णयाचा कायदा (Co determination) कोळसा व पोलाद उद्योगात लागू असून या तत्त्वाचा विस्तार करून संचालक मंडळात कामगार (काही उद्योगात) प्रतिनिधी म्हणून घेण्यात आले व त्याच्या कार्यकक्षा कामगार कायदेविषयक धोरण ठरविणे, अशा ठरविण्यात आल्या आहेत पण हा कायदा देखील काही विशिष्ट आर्थिक उद्योगांना लागू आहे. स्वित्झर्लंड व स्वीडन या देशातही थोडयाफार भेदाने अशाच व्यवस्था दिसतात. जपानमध्ये काहीशी निराळी परंतु आपल्या देशाच्या परंपरांशी जवळीक साधाणारी योजना अंमलात आहे. तेथील प्रत्येक उद्योगाचा मालक उद्योगपती असो, सरकार असो किंवा कंपनी असो यांना कामगारांचे कायद्यामार्फत "[illegible] स्वीकारावे लागते!" एखादा कामगार सेवेत समाविष्ट झाल्यापासून [illegible] व नंतर त्याच्या मृत्यूपर्यंत त्याचा सांभाळ करण्याची जबाबदारी त्या [illegible] टाकण्यात आली आहे. या पॅटर्नलायझेशनच्या योजनेमुळे कामगारांच्या [illegible] जिव्हाळा निर्माण होऊन त्याची कर्मनिष्ठा वाढीस लागली. परिणामतः [illegible] गुणवत्ता व उत्पादन दोन्ही बाबतीत जपानने आज उच्चांक गाठला [illegible] जपानमधील कामगारांच्या शोषणाला आळा बसलेला दिसतो. अर्थात [illegible] केले पाहिजे की जपानी लोकांची प्रखर राष्ट्रनिष्ठा व परंपरा टिकवून [illegible] आग्रह या दोन्ही गोष्टी जपानच्या आर्थिक उन्नतीला मूलतः कारणीभूत [illegible] मजेची गोष्ट अशी की, जपानमध्ये कामगार संघटनांनी ठराव करण्या[illegible] परंतु जपान सरकारने या संघटनांचे कठोरपणे दमन केले याला कारण ते[illegible]

संघटनांमध्ये साम्यवाद्यांनी घुसपैठ करून जपानची परंपरागत जीवनमूल्ये व राष्ट्रनिष्ठा यावरच आघात करणे सुरू केले हे होय, असे नमूद आहे.

जस्टिस कृष्णा अय्यर यांनी एका परिसंवादातील भाषणात संपूर्ण प्रयोगांचा उहापोह केलेला आहे. परंतु त्यांचा दृष्टिकोन काहीसा साम्यवादाकडे झुकला असल्याने व पेरिस्त्रोईका व ग्लासनोस्त या तत्त्वांचा रशियात उद्घोष व अंगीकार करण्यापूर्वीचा लेख असल्याने एक प्रकारे त्यांचे विचार अपूर्ण ठरले आहेत. विशेषकरून रशियात त्यांच्या मताने साधलेले स्वयंनिर्णय व स्वयंव्यवस्थापन उत्पादनाचे उद्दिष्ट्य गाठले हे म्हणणे आता पूर्णतः स्वीकार्य राहिलेले नाही. कारण रशियात नुकत्याच झालेल्या परिवर्तनानंतर तेथील औद्योगिक व आर्थिक क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडविण्यात आल्याच्या बातम्या आहेत. जस्टिस अय्यर यांनी हेही स्पष्ट केले आहे की, रशियात एक पक्षीय सत्ता असल्याने तेथील योजना आपल्यासारख्या अनेक पक्ष असलेल्या लोकशाही पद्धतीत जशाच्या तशा उतरविणे शक्य नाही.

ब्रिटिश ट्रेड युनियन काँग्रेसचा एक प्रथितयश पदाधिकारी व इंग्लंडच्या पार्लमेंटमधील कामगार प्रतिनिधी मिस्टर जोहान्स सेरिंगल यांनी इंडस्ट्रियल डेमॉक्रसी या पुस्तकात औद्योगिक लोकशाहीकरण या विषयावर तपशीलवार विचार मांडले आहेत. पाश्चिमात्य जगतात लोकशाही म्हणजे शासन पद्धतीचा एक प्रकार असाच अर्थ प्रचलित असल्याने सांसदीय लोकशाही पद्धतीच्या धर्तीवर औद्योगिक लोकशाही कशी आणता येईल हा त्यांच्या लिखाणाचा आधार आहे. सांसदीय लोकशाही पद्धतीने राजेशाही, हुकूमशाही या प्रवृत्तींना रोकण्यात आले तसेच कामगारांवरील मालकांच्या अनियंत्रित सत्तेला सशक्त - समजूतदार व जबाबदार कामगार संघटनांद्वारे नियंत्रित करता येईल असा त्या लिखाणातील निष्कर्ष आहे. त्यांच्या मताने सामूहिक सौदेबाजीच्या कक्षा केवळ वेतन व कामाचे तास एवढयाच पुरत्या मर्यादित न ठेवता त्या विस्तारित करून कामगारांच्या एकूण जीवनासंबंधी सर्वच बाबतीत विस्तारित करणे, उद्योगाच्या संचालक मंडळावर शृंखलाबद्ध प्रतिनिधित्व (Shop floor पासून निवडणूक करीत-करीत संपूर्ण उद्योगाचे कामगार प्रतिनिधी निवडणे), उद्योगाची आय-व्यय नीती निर्धारक समितीत कामगार प्रतिनिधी घेणे, राष्ट्राच्या आकांक्षांशी एकरूप होणारी कामगार संघटना यामध्ये आपसात आर्थिक औद्योगिक नीतीसंबंधी नित्य संवाद असावे.

तसेच सामाजिक प्राथमिकतांचा विचार व कामगार व देशाचे नागरिक यांच्या आवश्यकतांचा या संवादाद्वारे समन्वय अशा काही मूलभूत कल्पना उद्योगाच्या लोकशाहीकरणांच्या योजनेत त्यांनी मांडल्या आहेत. कामगार संघटनांपुढे आज संगणीकरण, अनावश्यक यांत्रिकीकरण, नित्यविकसित होणारे व्यवस्थापन तंत्र, गुंतवणुकीचे धोरण, क्रय-विक्रय धोरण इत्यादी जटिल प्रश्न कामगार संघटनांपुढे देखील आहेत. परंतु खऱ्या अर्थाने औद्योगिक लोकशाहीकरण व्हावयाचे असेल तर त्यासाठी, जोहान्स सेरिगल यांनी स्पष्टपणे निर्देश केला आहे की, सर्वप्रथम कामगार संघटनांत लोकशाही प्रस्थापित केली पाहिजे. अनेक वर्षे एकाच व्यक्तींचे पदावर राहणे, एकाच विवक्षित गटाचे अधिपत्य संघटनेवर असणे, राष्ट्रीय नेत्यांशी संबंध ठेवून आपले पद व आपल्या गटाचे वर्चस्व अबाधित ठेवणे, राष्ट्रीय उद्दिष्टये नजरेआड करून मर्यादित लाभासाठी संघटनेच्या शक्तीचा उपयोग करणे, व्यक्तिगत महत्वाकांक्षा किंवा व्यक्तिगत श्रद्धांच्या आहारी जाऊन जनसामान्यांच्या प्रश्नांची उपेक्षा व अवहेलना करणे ह्या बाबी निकोप कामगार संघटनेलाच नव्हे तर उद्योग व राष्ट्राच्या उन्नतीत बाधा आणणाऱ्या आहेत म्हणून कामगार संघटना, उद्योगपती व शासनाचे नेते या सर्वांनी नकारात्मक दृष्टिकोन घेण्याच्या आवश्यकतेवर त्यांनी भर दिला आहे. यातून राष्ट्राच्या संपत्तीचे न्यायिक विकेंद्रीकरण व वितरण होऊन कामगारांचे शोषण या लोकतांत्रिक पद्धतीने साधले जाऊ शकेल, असा सेरिगल यांचा निष्कर्ष आहे.

आपल्या भारताचा विचार करता लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती [illegible] ती एक जीवनपद्धती आहे. भिन्न मत असणे व भिन्न मतांचा आदर करणे [illegible] व्यक्त करण्याचा अधिकार असणे हे जर लोकशाहीचे मुख्य तत्त्व असेल [illegible] इतका लोकशाही प्रधान देश जगात अन्यत्र नाही. फ्रेंच राज्यक्रांतीने सर्व [illegible] समान आहे व त्यांना काही मूलभूत हक्क निर्मात्याने दिलेले आहेत - हे [illegible] भारतीय संस्कृतीत रुजलेलेच आहे. म्हणून शोषणाची कल्पना आपल्या [illegible] विकृतीच मानली आहे. परंतु गेल्या २-३ शतकात वेगाने झालेले औ[illegible] व त्यातून मिळणारा अफाट नफा यातूनच शोषणाची विकृती देखील निर्माण [illegible] हे देखील मान्य करावे लागेल. आजच्या तथाकथित पुरोगामी (G[illegible] समाजात उद्योगपतीच नव्हे तर सरकार व अधिकारी व्यवस्थापक [illegible] अनेकविध प्रकार शोधून काढून कामगारांना त्रस्त करीत आहेत.

मागणी - पुरवठा या न्यायाने भयंकर बेकारी वाढलेल्या आपल्या देशात अत्यंत कमी रोजीवर कामगार मिळू शकतात. याचा लाभ उठवून कंत्राटदारी पद्धतीने कामगारांची वेठबिगारी सर्वत्र चालू आहे. परंतु सरकार त्यावर निर्बंध घालू इच्छित नाही. याची प्रतिक्रिया कामगार संघटनांच्या माध्यमातून प्रखरपणे उमटली आहे. देशात एकूणच नैतिक मूल्याची झपाट्याने घसरण चाललेली दिसते व प्रत्येक जण सरकार असो, उद्योगपती असो, कामगार संघटना असो एकमेकांवर बेछूट आरोप करीत आहेत. श्री. श्रीवास्तव नावाच्या एका लेखकाने सामूहिक सौदेबाजीच्या तत्त्वाला कदाचित वाटमारीचे स्वरूप येईल की काय अशी भीती व्यक्त केली आहे. बहुतेक राजकीय पक्षांवर व विशेषतः सत्ताधारी पक्षावर जनतेचा विश्वास उडत चाललेला दिसतो. अशाही स्थितीत स्वस्थ औद्योगिक व कामगार नीतीचा पाठपुरावा करणाऱ्या संस्था व कामगार संघटना विद्यमान आहेत हा आशेचा किरण आहे.

उद्योगांचे लोकशाहीकरण करण्याच्या प्रक्रियेवर मांडलेल्या देशोदेशींचे प्रयोग व कल्पना आपल्या देशातही काही प्रमाणात परंतु अपवादात्मक सुरू आहेत. मात्र त्यात अनेक त्रुटीही दिसतात. व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग हे तत्त्व योग्य असले तरी प्रत्यक्षात संचालक मंडळावरील कामगार प्रतिनिधीला उत्पादनासंबंधीच फक्त जबाबदार धरण्यात येते व एक प्रकारे या प्रतिनिधीला दुय्यम स्थान दिले जाऊन ही योजनाच अपयशी ठरते. सहनिर्णय व सहव्यवस्थापन ह्या तत्त्वाबाबतही असेच घडलेले दिसते. दोन्हीही तत्वात पालक व कामगार यांचा अंमलबजावणीत समान जबाबदारीचा वाटा असला पाहिजे हे कोणी मान्य करीत नाहीत. संघटनेच्या मान्यतेचा घोळ आजही संपलेला नाही. यावर उपाय म्हणून संयुक्त-सौदेबाजी-प्रतिनिधी-मंडळ ही योजना भारतीय मजदूर संघाने प्रस्तुत केली परंतु त्यातही शासनाच्या धरसोड नीतीमुळे हवे तसे यश मिळालेले दिसत नाही. महाराष्ट्रात सहकारी तत्त्वावर उद्योगाचे स्वामित्व कामगारांना द्यावे ही कल्पना पुढे येत आहे परंतु ती अजूनही प्रत्यक्षात आलेली नाही. म्हणून उद्योगांचे लोकशाहीकरण याच्या पुढचे पाऊल म्हणून व शोषणमुक्त समाजाच्या निर्मितीत एक प्रयोग म्हणून श्रमिकीकरणाची कल्पना भारतीय मजदूर संघाने मांडली आहे. मी या उद्योगाचा स्वामी आहे. हा उद्योग माझा आहे, पर्यायाने ह्या उद्योगाच्या

यशाअपयशावर समाजाची, राष्ट्राची उन्नती अवलंबून आहे, ही भावना दृढमूल झाली तर ह्या देशाची उत्पादनक्षमता व सर्व समाजातील सामंजस्य निश्चित वाढेल. आपल्या देशात शोषणाचे कोणीही समर्थन करीत नाहीत. श्रीगुरूजी म्हणत असत की, 'स्वतःच्या आवश्यकतेपेक्षा जो अधिक संपत्तीचा संचय करतो तो चोर होय.' उद्योगाच्या स्वामित्वाच्या कल्पनेत उद्योगाविषयी आपलेपणा येतोच व स्वाभाविकपणे कामगार अधिक उत्पादनक्षम बनतो. शोषणाच्या विकृतीचे मूळ कामगाराकडे "मनुष्य" म्हणून न पहाणे यात आहे. त्याच्या आर्थिक गरजा या वस्तुतः दुय्यम स्थानावर जातात. मनुष्य म्हणून त्याला मानाने वागविणे हेच सर्व दृष्टीने सोयीस्कर आहे. राजाने देखील स्वतःला प्रजेचा सेवक मानून देशाच्या संपत्तीचा तो विश्वस्त असतो हीच कल्पना शुक्रनीतीत मांडल्याचे श्री. आळतेकर यांनी त्यांच्या ग्रंथात नमूद केले आहे. आपल्या भारताच्या संविधानात देखील मार्गदर्शक तत्त्वात शोषणमुक्त समाजाची कल्पना मांडली आहे. या सर्व बाबींचा विचार करता उद्योगाचे श्रमिकीकरण अर्थात उद्योगावर कामगारांचे स्वामित्त्व ही कल्पना भा.म.सं. ने मांडून एक नवी दिशा दिली आहे. आंतरराष्ट्रीय श्रमसंघटनेच्या अहवालानुसार स्वयंसेवी उद्योग भारतातच त्याच्या वैशिष्ट्याने सर्वात जास्त संख्येत आहेत. यात सरकारच्या चुकीच्या आर्थिक धोरणामुळे अडचणी असतील परंतु मालक-नोकर संबंधातील शोषण-पिळवणूक यात निश्चित नसते. यामध्ये कामगारांना उद्योगात विशिष्ट समभाग-हिस्सा देणे, शासनातर्फे प्राथमिक अवस्थेत सवलती [illegible] देणे, बीज भांडवल पुरविणे इत्यादी बाबी या विषयातील अभ्यासकांनी मांडलेल्या आहेत. त्याचा तपशील हा एक स्वतंत्र विषय होईल.

हे उद्दिष्ट्य साध्य होणे नजीक भविष्यात कठीण दिसतो, [illegible] उद्योगात हा प्रयोग करून पाहणे देशहिताचे ठरेल. धोरणाकडे [illegible] बदलणे हा आहे. अब्राहम लिंकनने म्हटल्याप्रमाणे "Under God [illegible] Government of the People, by the people & for the people shall ever prosper. जनतेच्या सामूहिक, सात्त्विक [illegible] परमेश्वरी शक्तीचा लिंकनला विसर पडला नव्हता हाच लोकनीतीचा [illegible] या देशाची संपूर्ण संपत्ती ईश्वराधीन ही भावना दृढ झाल्यास शोषणमुक्त [illegible] कल्पना श्रमिकीकरणाद्वारे साकार होऊ शकेल. यातील तपशील तज्ज्ञांकडे [illegible] हेच श्रेयस्कर ठरेल.

स्वदेशी - आवश्यकता व शक्यता

आपला देश सध्या तीन ज्वलंत प्रश्नांनी ढवळून निघत आहे. पहिला प्रश्न आहे खरी धर्म निरपेक्षता व बेगडी धर्मनिरपेक्षता, दुसरा आहे श्रीनगरमध्ये भारताचा राष्ट्रध्वज फडकविण्याचा व तिसरा प्रश्न देशाला आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र ठेवण्याचा. या प्रश्नांनी देशांत विचारमंथन चालू असतांनाच रा स्व. संघ व त्याच्या प्रखर देशभक्तीच्या मुशीत घडलेल्या संघटनांनी वरील तीनही प्रश्नांचा मूलभूत विचार करून त्यांची चोख उत्तरे देशासमोर ठेवून तितकेच धडाडीचे कार्यक्रम आखले. पहिल्या प्रश्नाला उत्तर दिले श्रीरामजन्मभूमी मुक्ती संग्रामाने, दुसऱ्याचे उत्तर दिले कन्याकुमारी ते श्रीनगर एकता यात्रेतून व तिसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर आहे स्वदेशी.

एक प्रकारे या आधुनिक वामनावताराने एकेका पावलागणिक राष्ट्रीय अस्मितेची ग्वाही, हिंदुस्थानच्या सार्वभौमत्वाची प्रत्येक देशवासियाला अनुभूती व देश सुराज्याच्या मार्गावर चालू लागण्याची हमी देशाला मिळून संपूर्ण देश पुनश्च स्वाभिमानाने उभा राहील.

पहिल्या दोन प्रश्नांची आता तड लागेलच. स्वदेशी विचार मात्र देशाला दीर्घ काळ चालवावा लागेल. स्वदेशीचे व्रत घ्यावे लागेल.

स्वदेशीच्या आवश्यकतेचा विचार थोडया इतिहासाच्या परिशीलनाने फार उब्धोधक दिसेल. स्वदेशीची व्याप्ती केवळ स्वदेशी वस्तू पुरतीच मर्यादित नाही. याची उत्पत्ती स्वदेश भक्तीतून असल्याने यांत स्वदेशी वस्तु, स्वदेशी भाषा,स्वदेशी वेशभूषा, स्वदेशी आचार-विचार-संस्कृती अर्थात जे जे मौलिक म्हणून स्वदेशाचे आहे त्या सर्वांचा स्वदेशीत समावेश आहे-असलाच पाहिजे. म्हणून ज्या काळांत व ज्या परिस्थितीत लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, स्वा. सावरकर, पूजनीय डॉक्टर हेडगेवार आदी अनेक देशभक्तांनी स्वदेशीचा मंत्र देशासमोर ठेवला व त्यासाठी अनेकविध कार्यक्रम राबविले, त्या परिस्थितीचा इतिहास पाहावा लागेल.

चतुर व्यापारी

इंग्रज या देशांत इस्ट इंडिया कंपनीच्या माध्यमातून व्यापारानिमित्त आले. इंग्रज मनुष्य हा केवळ चतुर व्यापारीच नव्हता तर धूर्त राजकारणीही होता.

येथील अनेक राजांकडून तऱ्हेतऱ्हेच्या सवलती मिळवत त्यांच्या येथील मिळकतीच्या संरक्षणासाठी सेना उभारण्याची सवलतही त्यांनी मिळवून घेतली. व होता होता कुटिल राजनीतीच्या आधारावर इथे इंग्रजी साम्राज्य प्रस्थापित केले. इतिहासाची पाने चाळतां असे दिसते की इंग्रजांनी इ.इ.कं. नी बरोबर सर्वप्रकारचे तज्ज्ञही आणले होते. राजकारणतज्ज्ञ, भाषातज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, रणनीतीतज्ज्ञ यांचा कंपनीत निरनिराळी पदे देऊन समावेश केलेला दिसतो. या सर्वांनी आमच्या देशाची समाजव्यवस्था, राज्यव्यवस्था, शिक्षण पद्धती, धर्मनिष्ठा, उद्योगव्यवस्था इ. चा सखोल अभ्यास केला. हा देश शेकडो वर्षांच्या आक्रमणाला तोंड देत असूनही एक संघ राहतो, संस्कृती टिकवून ठेवतो. याचे मर्म त्यांनी शोधले व हा देश पादाक्रांत कसा करता येईल याचा अभ्यास केला. देशाच्या असंघटितपणाचा फायदा घेऊन सर्व प्रथम इंग्रजांनी इथे राज्य स्थापन केले व हे साम्राज्य कायम कसे टिकेल, हिंदुस्थान नेहमीकरतां त्यांचा गुलाम कसा राहील याच्या योजना अत्यंत कुशलतेनी आखल्या. इ. इं. कंपनीबरोबर इथे ३०-४० वर्षे राहून हिंदुस्थानच्या परिस्थितीचा अभ्यास करून ब्रिटिश पार्लमेंटला जे [illegible] त्यांनी सादर केले त्या आधारावर इंग्रजांनी या योजना आखल्या. त्यातल्या फक्त दोन योजनांचा विचार फार महत्वाचा आहे. पहिली योजना हिंदुस्थानची शिक्षणपद्धती मोडून काढून त्या जागी ख्रिश्चन धर्माला अनुकूल व इंग्रजी राज्याला सहाय्यभूत ठरणारी शिक्षण पद्धती इथे अमलांत आणणे व दुसरी योजना येथील व्यवस्था उद्ध्वस्त करणे. या योजनांचा परिणाम किती भयानक झाला हा इतिहास [illegible] मेकॉलेनी आजची शिक्षण पद्धती रुजवली. मेकॉलेनी सन १८३५ मध्ये [illegible] वडिलांना व बहिणीला लिहिलली पत्रे आता प्रकाशित झालेली [illegible] त्यातून या शिक्षण पद्धतिचा त्याला अपेक्षित परिणाम स्पष्ट मांडला आहे. [illegible] हे स्वप्न होते की या शिक्षण पद्धतीद्वारे हिंदुस्थानाचा मनुष्य देखनी हिंदू [illegible] पण मनाने पूर्णपणे ख्रिस्ती म्हणजे इंग्रजी झालेला असेल. त्यांच्याच शब्दात [illegible]

- "The effect of this education on the Hindus is pro[illegible] No Hindu who has received English Education [illegible] remain sincerely attatched to his religion, some con[illegible] to profess it as a matter of policy. It is my firm be[illegible] plans of education are followed up there will no[illegible] single idolator among the respectable classes in Be[illegible] thirty years hence.

विलियम कॅरी व विलियम एच. मिल व जॉन मुईर यांनी या शिक्षण पद्धतीचा हिरिरीने प्रसार केला हे नमूद आहे. १९०८ मध्ये आनंद कुमारस्वामी यांनी इंग्रजी शिक्षित माणसाचे फारच मजेदार वर्णन केले आहे. तो म्हणतो की विद्यापीठात शिक्षण घेतलेल्या एखाद्याला सांगा की महाभारत,रामायण या ग्रंथात भारतीय संस्कृतीचे दर्शन घडते तर तो लगेच शेक्सपियरची नाटके तुम्हाला सांगेल, आपल्या दर्शन शास्त्राविषयी त्यांच्याशी बोलले तर तो स्वतःला पूर्ण नास्तिक म्हणवेल, येथील संगीत शास्त्राचे त्याला सांगा तर तात्काळ तो ग्रामोफोन सांगेल, आमचा वेष, आभूषणे, इ. विषयी म्हणाल तर तो तुम्हाला जंगली म्हणेल. कलाविषयी सांगाल तर तो आश्चर्य व्यक्त करेल व इंग्रजीतील पांच-दहा वाक्यांचे मातृभाषेत रूपांतर करा म्हणाल तर तो पूर्णपणे असमर्थता दाखवेल. एकंदरीत इथला माणूस याच देशांत परकीय दिसेल.

इंग्रजी शिक्षणाचा किती भयानक परिणाम या समाजावर झाला हें आम्ही नित्य अनुभवतो आहोतच. इथले लोकाग्रणी, साहित्यिकदेखील इंग्रजी भाषेला इतके भाळले होते की, इंग्रजी भाषेला वाघिणीचे दूध म्हणण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली. हिंदूचे जे जे असेल ते ते त्याज्य हेच इथले शिक्षित मानू लागले.

ही गुलामी नष्ट व्हावी म्हणून

हीं इंग्रजांची व इंग्रजीची गुलामी नष्ट करून देश स्वाभिमानाने उभा करण्यासाठीच वरील थोर नेत्यांनी स्वदेशीचा महान मंत्र आम्हाला दिला. इंग्रजीला वाघिणीचे दूध म्हणणाऱ्यांना ल. रा. पांगारकरांनी, गुलामी धुडकावून लावण्यासाठी गर्जना केली की छत्रपती शिवाजी महाराज, गुरुगोविंद सिंहजी, वासुदेव बळवंत या देशभक्तांनी जी पराक्रमाची शर्थ केली ती काय देशी भाषारूपी बकरीचे दूध पिऊन केली काय? क्रिकेट विदेशी व त्याज्य खेळ असूनही देवधरांनी इंग्रजीच्या खेळावर प्रभुत्व मिळवून त्यांना पराजित केले म्हणून त्यांचे अभिनंदन केले होते. विदेशी कापडाची होळी लो. टिळकांच्या साक्षीने पेटवली. महात्माजींनी स्वदेशी वेष स्वतः परिधान करून इंग्लंडला गेले. पू. डॉक्टरांनी त्यांच्या अलौकिक योजनांनी देशवासीयांच्या हृदयांत देशभक्ती, स्वदेशी, वेश, भाषा इ. जागृती केली. श्रीगुरुजी म्हणत देशांतल्या सर्व भाषा राष्ट्रभाषा आहेत. हिंदी ही आपली संपर्क भाषा आहे. असा संपूर्ण राष्ट्राच्या एकात्मतेचा विचार रुजू केला.

ज्या शिक्षण पद्धतीमुळे आम्ही कायमचे गुलाम होण्याचे संकट देशावर आले ती पद्धती बदलणे व त्यातून खरे जागरण करणे आवश्यक आहे. स्वदेशीचे

विसर म्हणजे देशभक्तीची क्षीणता. हा मूलभूत विचार समजून घेतला तर स्वदेशीची आवश्यकता काय हा प्रश्न उरणारच नाही.

देशी उद्योगाविषयी

आतां इंग्रजांच्या दुसऱ्या योजनेचा म्हणजे देशी उद्योगव्यवस्थेचा त्यांनी कसा विध्वंस केला याचा इतिहास पहा.

हा देश कृषिप्रधान देश होता व आहे. आमच्या संपूर्ण अर्थरचनेचा [illegible] कृषि होता व आहे. इंग्रजांनी प्रथम त्यावर आघात केला. बंगालच्या ढाक्याची मलमल जगप्रसिद्ध होती त्या कलावंतांचे अंगठे तोडल्याचा इतिहास आहे. हिंदुस्थान सर्वप्रकारे म्हणजे खनिज, कृषिउत्पादने, वास्तुशिल्प, इ. उद्योगांत संपन्न होता. इंग्रजांनी निर्यात योग्य मालावर प्रथम जबर कर लादले व विदेशांशी होत असलेला व्यापार नष्ट केला. या देशातला उत्तम प्रतीचा कापूस इथून नेऊन त्यांचे कापड विणून इथे जास्त किंमतीत विकले. कृषी - आधारित आपल्या देशाची ग्रामीण अर्थव्यवस्था मोडली. स्वयंसेवी उद्योग रचना नष्ट केली. महाराष्ट्रापुरते सांगायचे तर इथली १२ बलुते पद्धती धुळीला मिळविल्याने सुतार-लोहार-चांभार इ. गृहउद्योग नष्ट झाल्याने बेकारी वाढली. तरुणांना इंग्रजी शिकवून शासकीय नोकऱ्यांत सामावून घेऊन खेडयातून शहरांकडे [illegible] वाढविली. दुर्दैवाने देश स्वतंत्र झाल्यानंतरही काँग्रेस सत्ताधाऱ्यांनी तीच नीती चालू ठेवली. स्वदेशी तंत्रज्ञान विकसित केले नाही. अतिप्रचंड उद्योगांची [illegible] कारखान्यात उत्पन्न होणाऱ्या मालाचे बाजारमूल्य कारखानदार ठरवते. [illegible] कापसाचे बाजारमूल्य कॉटन प्राईसेस कमिशन ठरविते. [illegible] रीतीने [illegible] नागविला गेला. मीठावर देखील कर लादला. गांधीजींना ग्रामीण उद्योगांवर आधारित बुनियादी उद्योगव्यवस्था देशाला दिली, ती साम्यवादाच्या [illegible] कल्पनांच्या मागे लागून त्याज्य मानली. इतकेच नव्हे तर देशासमोर काही [illegible] ध्येय असावे लागते याचा जणू विसर पडल्यागत भारताच्या राज्य [illegible] स्वदेशीला अल्प स्थान दिले गेले. घटना समितीचे एक सदस्य श्री. [illegible] कामथ यांनी घटनेला एकाकी विरोध करतांना म्हटले की, यात ईश्वर [illegible] उल्लेख नसल्याने मला ही मान्य नाही. पण याकडे दुर्लक्ष केले.

कालांतरांनी अनेक विदेशी कंपन्यांना हिंदुस्थानांत उद्योग [illegible] स्वतःवर भयानक अटी लादून घेऊन परवाने दिले. [illegible] कंपन्यांनी साधारण जनतेला भुरळ पाडून माल खपविला व [illegible]

कापल्यागत आम्हा शिक्षितांच्या नित्योपयोगी वापरण्याच्या वस्तूंच्या सवयी देखील बदलून गेल्या. इंग्रजांनी, मुसलमानांनी, पोर्तुगीजांनी नगद सोने संपत्ती इथून लुटून नेली व या कंपन्यानी धूर्तपणे आमच्या खिशयावर डल्ला मारला. कारण उघडच आहे. या कंपन्यांचा इथल्या जनतेला उद्योग-काम मिळावे हा उद्देश नसून त्यांच्या देशाला मुनाफा मिळविणे हाच एकमेव उद्देश असतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना आता नवीन घोषित उद्योग धोरणानुसार भा.म. संघाचे अध्यक्ष मा. मनहरभाई मेहता यांनी सन १९८९ मध्येच या धोक्याकडे देशभक्तांचे लक्ष्य वेधले होते व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना सवलती देणे म्हणजे त्यांच्या आर्थिक साम्राज्य स्थापनेला मदत करणे आहे, हे विस्तृत लेखाद्वारे सिद्ध करून दाखवले. आमच्या देशांत कोणकोणत्या विदेशी कंपन्या आहेत व त्यांची उत्पादने कोणती, त्याद्वारे किती करोड-अब्ज रुपये विदेशांत जात आहेत, याविषयी गेल्या काहीच दिवसांत भरपूर लेख प्रकाशित झाले आहेत. त्याची पुनरावृत्ती करण्याचे कारण नाही. मात्र इतके असूनही शासनकर्ते अजूनही यातून स्वतःला व देशाला सावरत नाहीत याचे आश्चर्य वाटते. नुकतेच वाचण्यात आले की, केंद्रीय अर्थमंत्र्यांनी औद्योगिक धोरणाचे जे वक्तव्य प्रकाशित केले. त्यांत २०० शद्ब अमेरिकन इंग्रजीचे आहेत. हे उघड आहे की, आंतरराष्ट्रीय मुद्रा कोषाकडूनच ते लिहून पाठविले गेले असले पाहिजे. त्यातही आमच्या प्रतीक्षेसाठी अर्थसंकल्पात किती रक्कम असावी. याचाही निर्देश आहे. म्हणजे या देशाच्या संरक्षणाबाबतही आम्ही अमेरिकेवर अवलंबून राहणार! [illegible] भयानक आहे हे आर्थिक आक्रमण. अत्यंत दुःखाची गोष्ट म्हणजे २६ [illegible] राष्ट्रपतीनी देशातल्या कामगारांना दोन वर्षांसाठी संपावर स्वतःहून बंदी घालावी असे आवाहन केले. वस्तुतः स्व. मनहर भाईनी लिहिलेल्या लेखात स्पष्ट म्हटले [illegible] की विदेशी कंपन्यांनी आपल्या देशात उद्योग सुरु करण्यासाठी ज्या अटी [illegible] त्यात 'रूपांतर बंदी' ही एक अट आहे. स्व. दीनदयाळजींनी [illegible] उद्योगव्यवस्था कितीतरी वर्षांपूर्वी सुचविली आहे. भा.म. संघाच्या [illegible] आपल्या देशाच्या सभ्यतेला, संस्कृतीला अनुरूप असे तंत्रज्ञान विकसित [illegible] देश आत्मनिर्भर केला पाहिजे, असे मा. दत्तोपंतानी अनेकदा मांडले आहे.

हे विदेशी आर्थिक साम्राज्याचे संकट दूर करावयाचे असेल व ते करायचेच आहे म्हणून स्वदेशीची कधी नव्हे इतकी या दशकांत आवश्यकता आहे. हवे आहे यासंबंधी प्रचंड जागरण, आंदोलन. स्वदेशीचा विचार [illegible]

ग्राहय करून चालणार नाही तर तो मनाने ग्रहण करावा लागेल. तरच तो आचरणात येईल. आध्यात्मिक क्षेत्रांत असा सिद्धांत सांगतात की, भगवतभक्ती हृदयांत जडली तर मन सहजतेने विषयांपासून दूर जाते. तद्वतच देशभक्तीचे रसायन प्राशन करून जागृती झाली तर स्वदेशीशिवाय कोणीही मनुष्य राहणार नाही. जागृत मनुष्य कसा बाणेदार होतो याचे एक मोठे बोलके प्रत्यक्ष उदाहरण लिहिण्यासारखे आहे. रेव्या जवळ कुठुलिया खेडयांत एका प्रायोगिक कृषी केंद्रात अभ्यासासाठी आलेल्या अमेरिकन विद्यार्थ्यांनि खेडयातील न्हाव्याकडून दाढी करविली व त्याला एका दाढीचे रु. १५.०० देऊंकेले असतां त्या न्हाव्याने त्यांतले फक्त आठ आणे ठेवून घेतले व बाकी रक्कम परत केली. त्याचे कारण तेथील अधीक्षकांनी विचारले तेव्हा त्या न्हाव्याने तडक उत्तर दिले की हे गोरे लोक त्यांच्या देशांत जाऊन हिंदुस्थानचे लोक भिकमंगे आहेत, अशी आपली बदनामी करतील. मला माझ्या मेहनतीचे आठच आणे हवेत, कोणाचे उपकार नकोत! "टूट सकते है किंतु झुक नही सकते" हे मा अटलजींचे आपात् काळांतील उद्गार व त्या न्हाव्याचे बाणेदार उत्तर यांचा मेळ एकच आहे. यालाच राष्ट्रीय एकात्मता म्हणतात. स्वदेशीत हे सर्व साधेल.

हिंदुस्थानात सध्या आयात केलेले तंत्रज्ञान, नवनवीन यंत्रे अनेक कंपन्यांना दिलेले परवाने, घरोघर आयात केलेल्या विदेशी वस्तू या पार्श्वभूमीवर आता स्वदेशी शक्य आहे काय हा प्रश्न आपल्या दुर्बल मनाचे द्योतक ठरेल. जर काही योजना देशासाठी आवश्यक असेल तर ती हर प्रयत्ने शक्य करून दाखविणे हेच देशभक्तीचे लक्षण ठरते. प्रत्येक युगांत असे प्रश्न, जे शक्य कोटीतील वाटत नाहीत. देशासमोर उभे राहतातच, पण त्याला समर्थपणे तोंड देणारी राष्ट्रे चिरकाल टिकतात. पू. डॉक्टरांना संघ स्थापनेच्या वेळी हेच विचारले जात होते की, हिंदु संघटन शक्य आहे काय? प्रखर श्रद्धा, आत्मविश्वास व विजिगीषु वृत्तीमुळे आज हिंदुसंघटन शक्यतेत मूर्तिमंत सिद्ध झालेले दिसते. घरांघरात, मनामनात स्वदेशीचा मंत्र म्हटला गेला की विदेशी वस्तू हळूहळू बाजारांतून नाहीशा होतील व हे परकीय आर्थिक आक्रमण पराभूत झालेले दिसेल.

त्यासाठी हवा वज्रनिर्धार. निश्चयाचे बळ हवे. प्रत्येकाला स्वतःच्या सवयी बदलाव्या लागतील. गिऱ्हाईक म्हणून विक्रेत्यांवर व देशी मालाच्या उत्पादकावर दबाव वाढवावा लागेल म्हणजे देशी मालाची प्रत उत्तम व्हायला मदत मिळेल व आपला देश सुराज्याच्या मार्गावर वाटचाल करू लागेल.

"सहनाववतु ---" सहकाराचा मूलमंत्र

सामाजिक गरजेतून अनेक संस्था निर्माण होतात. किंबहुना कालानुरूप समाजच गरजांच्या पूर्तीसाठी संस्थांना जन्म देतो, व .....रक्षन्ति स्म परस्परम् या न्यायाने त्या चालाव्या अशी अपेक्षा असते. सावकारी धंदा, व्यापाऱ्यांनी केलेले शोषण, आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण, स्वार्थी व्यक्तिंनी समाजाची केलेली नागवण या व अशा अनेक प्रकारच्या समाजविरोधी तत्त्वांपासून संरक्षण व्हावे या गरजेतून सर्वप्रथम सहकारी संस्था अस्तित्वात आल्या असे दिसते. संस्थांची जसजशी वाढ होत गेली व परिस्थितीनुरूप नव्या नव्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्याची आवश्यकता भासू लागली तशीतशी काही नवीन तत्त्वेही या चळवळीशी जोडली गेली. शोषणमुक्तीनंतर व्यक्तिगत उन्नती, आर्थिक स्वातंत्र्य, जनतंत्रात्मक व्यवस्थापन पद्धतीची शिकवण व सर्वात महत्वाचे स्वावलंबन व सहमती ही ती तत्त्वे होत. राष्ट्रवादी द्रष्ट्यांनी सहकारी संस्थांकडे राष्ट्रपुनर्निमाणाचे माध्यम म्हणून बघितले. हिन्दुस्थानच्या जनतेला हे तत्त्व नवे नाही. कारण आपल्या देशातील एकत्र कुटुंब संस्था ही एक प्रकारे उपविधी (Byelaws) नसलेली परंतु [illegible] सूत्रात गुंफलेली सहकारी संस्थाच होती. वस्तुतः सहकारी संस्थांचे हेच [illegible] वैशिष्ट्य विस्मृतीत गेल्याने समाजात विश्रृंखलता आली असे [illegible] ठरू नये. असे असले तरी सामाजिक व वैयक्तिक समस्या परस्परांच्या सहकार्याने व समाज धारणेचे विशेष ध्येय समोर ठेवून सोडविता याव्या यासाठीच सहकारी संस्था निर्माण झाल्या हे निर्विवाद ठरावे. गृहनिर्माण संस्था, देखील याच गरजेपोटी स्थापन झाल्या.

आपल्या देशातील सहकारी संस्थांचा इतिहास जवळपास शंभर वर्षाचा तरी असावा. या संस्थांच्या सुनियंत्रित संचालनासाठी केंद्र व राज्य शासनांनी अनेक कायदे केले. परंतु दुर्दैवाने कायद्यात संस्थेचे बाह्यतः नियंत्रण करण्याच्या [illegible] आहेत, सहकारी तत्त्वांचा त्यात स्पष्ट उल्लेख नाही. मात्र अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांच्या सूक्ष्म अभ्यासानंतर काही निश्चित तत्त्वांचा शोध घेता येतो. सहकारी त[illegible] काय असावीत यासाठी आपल्या समाजाच्या परंपरांकडेच वळणे भाग आहे. त्या दृष्टीने काही उहापोह या लेखात करण्याचा विचार आहे.

सर्वप्रथम समाज धारणेसाठीच समाजव्यवस्था व गरजांच्या पूर्तिसाठी संस्था व उद्योग, हे तत्त्व समाजाच्या सर्वच उपक्रमांच्या मुळाशी असावेच लागते. या दृष्टीनेच या तत्त्वांची निश्चिती करणे क्रमप्राप्त आहे.

सहकारी कायद्यात सहकारी संस्थेचा सदस्य होण्याची पहिली पात्रता सांगितली आहे ती ही की व्यक्ति "साऊंड माईंड" "स्वस्थ-संतुलित मनाची" असावी. सहकारी संस्थेला अभिप्रेत व्यक्ति केवळ Competant to contract या मर्यादित स्वरूपाची नसून ती संतुलित मनाची हवी हे आहे. अर्थात संस्थेचे सदस्य अन्य समाज व राष्ट्र यांच्या हिताशी बांधिलकी असलेली व्यक्ति अपेक्षित आहे. म्हणजेच "सर्वांसाठी मी" अशी त्याच्या मनाची ठेवण असणे आवश्यक ठरते. आपल्या कुटुंब संस्थेचाही हाच पाया आहे व याच्या मुळाशी निःस्वार्थी सेवाभाव अपेक्षित आहे.

सहकारी संस्था ही उपभोक्त्यांनी निर्माण केलेली, त्यांनीच चालविलेली व त्यांच्याचसाठी चाललेली संस्था असते. हे तत्त्व मनात जर ठाम रूजले असेल तर खरे पाहता कोणत्याही कायद्याची जरूरी नसावी. परंतु मानवी स्वभावानुसार अनेक प्रकारच्या ईषणांना मनुष्य बळी पडतो आणि म्हणूनच संस्था व सदस्यांचे हितसंबंध सुरक्षित रहावे यासाठी कायद्याची जरूरी [illegible] आहे. यात संस्थेचे कार्यकारी मंडळ, सर्वसाधारण सभा व सदस्य [illegible] वेळा आपली आवड निवड, स्वातंत्र्य, आग्रह, दुराग्रहही दूर सारून [illegible] साधणारे संतुलित निर्णय घेण्याची क्षमता सदस्यात असावी लागते.

महाभारतातील शान्तिपर्वात एका अत्यंत उद्‌बोधक दृष्टांतात [illegible] नव्हे तर सर्वच क्षेत्रात नेतृत्व करणाऱ्यांसाठी मार्गदर्शक तत्त्व सांगितले आहे. गर्भिणी स्त्री ज्या प्रमाणे जन्माला येणाऱ्या बालकाचे [illegible] करीत असते त्याप्रमाणे नेतृत्वाचेही वर्तन असावे लागते. अर्थात [illegible] श्रेष्ठः" या उक्तीप्रमाणें सामान्य सदस्यांवर नैतिक [illegible]

प्रमुखांना नेहमीच "Thy need is greater" याच [illegible] लागेल. अनेक वेळा कायद्यांच्याच चौकटीकडे बोट दाखवून या क्षेत्रात काम [illegible] शकत नाही. उदाहरणच द्यावयाचे झाले तर संस्थेच्या दैनंदिन कार्यात [illegible] सहान व्यावहारिक बाबींचे देता येईल. संस्थेत पैसा भरण्याची ठरलेली [illegible]

संपल्यावर अज्ञानामुळे किंवा परिस्थितीने एखादा सदस्य वेळेनंतर आल्यास त्याला सहानुभूती दाखवून त्याची गरज भागविणेच अभिप्रेत आहे. हाच न्याय सर्वच लहान मोठया बाबीत लागू व्हावा. असे न केल्यास विनाकारणच एकमेकात मनोमालिन्य व गैरसमज निर्माण होतात. याचा विपरीत लाभ मात्र घेणाऱ्यांची प्रवृत्ती बळावू नये याकडेहि लक्ष द्यावे लागेल. "तात्विक बाबी संबंधी तडजोड नाही" हे तत्त्व मात्र संस्थेची इभ्रत वाढविणारे ठरते. उदा. ज्याचा मालकी हक्क दूषित असेल त्याला कोणत्याहि दडपणाला बळी न पडता कर्ज देणे संस्थेला घातक ठरेल. अर्थात यात तडजोड नको.

दुसरे तत्त्व सहमतीचे. हे तत्त्व जीवनात आनंद उत्पन्न करणारे ठरेल. संस्थेत घेतलेले निर्णय सहमतीचे असावे हेच उचित. अन्यथा 'Success has many fathers while defeat is an orphan' असे म्हणण्याची पाळी येते. एखादी योजना यशस्वी ठरली की प्रत्येक जण त्या यशाच्या श्रेयात वाटा घेऊ इच्छितो परंतु योजना असफल झाल्यास मात्र त्याचा वाटा घेण्यास कोणीही तयार नसतो. सहकारी संस्थेचे निर्णय यासाठी सहमतीने घेतले जाणे अत्यंत आवश्यक आहे. असे केल्याने सर्वांमध्येच प्रचंड आत्मविश्वास निर्माण होईल.

सर्वसाधारण सभा ही सार्वभौम असली व त्याचे निर्णय अंतिम [illegible] तरी "सहकारी कुलाचे हित हाच निकष सर्व निर्णयांना लावावा लागेल. [illegible] ती बहुमताची हुकूमशाहीच ठरेल. कित्येक वेळा कार्यकारी मंडळाने दूरवर पाहून सदस्याच्या हिताचे निर्णय घेतलेले असतात ते बहुमताच्या जोरावर [illegible] गेल्याने कशा समस्या उत्पन्न होतात याचे अनेक दाखले देता येतील.

सहकारी संस्था शासन किंवा फायनान्सिंग एजन्सीज्वर [illegible] निर्भर राहून चालतील तर स्वावलंबनाच्या मूळ प्रेरणेलाच हानी पोहोचेल. [illegible] संस्थेने सदस्यांकडून व सहानुभूती बाळगणारे यांचेकडून ठेवी [illegible] ज्या पद्धतीने आजच्या स्थितीला आणली हे स्वावलंबनाचे उत्तम [illegible] तसेच कर्जदार सभासद कल्याण योजना ही तर मला वाटते अशा प्रकारची [illegible] योजना संस्थेने घेतली असे म्हटल्यास दर्पोक्ति होणार नाही.

वरील पद्धतीने चालणाऱ्या संस्थेत कर्मचाऱ्यांचेही हित [illegible] तेहि संस्थेतील घटक या नात्याने कामे करतील यांत संशय [illegible]

ज्याप्रमाणे अत्यंत दुर्बलाकडे अत्याधिक लक्ष पुरविले जाते तसेच संस्थेतही व्हावे लागते. आमचे कल्याणकारी राज्याचे स्वप्न हे रामराज्याच्याच अपेक्षेचे आहे. अर्थात् कर्मचारी व संस्थेचे संचालक व सदस्य यांचे संबंधही आदर्श राहावे हे अपेक्षित आहे. कर्मचाऱ्यांची कर्तव्यनिष्ठा व सदस्यांचे मनात त्यांचेविषयी समानतेची व सहकार्याची भावना असली तर भविष्य निधी, सानुग्रह देय इ. योजना संस्था अंमलात आणील हे वेगळे सांगणे नको.

गृहनिर्माण सहकारी संस्था 'घरांची' मूलभूत गरज भागविणारी संस्था. 'घर' याला दुसरा पर्याय नाही! परंतु घर केवळ चार भिंती व छप्पर म्हणजे 'घर' नाही! सहकारी तत्त्वांचे संस्कार घडविण्याची क्षमता असलेली 'वास्तु' हेच खरे घर! असे घर संस्था निर्माण करील तो सुदिन! ती प्रेरणा परमेश्वर आम्हाला देवो ही प्रार्थना.

सहनाववतु -

मा. श्री. दत्तोपंत ठेंगडी यांचा ५१ वा वाढदिवस

"राष्ट्र-हिताच्या चौकटीत कामगार हितासाठी अहोरात्र चिंतन करून झटणारा कार्यकर्ता निर्माण झाला तर मजदूर क्षेत्रातली महाभयानक पोकळी भरून काढता येईल. अन्य कामगार संघटनांच्या तुलनेत अगदी भिन्न कार्यपद्धति असणारी पण म्हणून आपल्या वैशिष्ट्याने हजारो कार्यकर्ते जोडणारी राष्ट्रभक्तीपूर्ण कार्यकर्त्यांची संघटना आम्हाला अपेक्षित आहे. श्री. बच्छराजजी व्यास म्हणतात तसे, रिक्षा चालकाला स्वतःच्या तोटक्या वेतनातून फारसे भाडे न देऊ शकणारा परंतू रिक्षात बसल्यावर चढावावर रिक्षातून उतरून रिक्षा चालकाचा भार हलका करणारा मानवतेचा अंश जिथे प्रकट होतो असा मानवसेवक, असा कार्यकर्ता, अहंकार विरहित परंतु प्रचंड आत्मविश्वासानी जीवनाची महानतत्वे नम्रपणे आचरणांत आणणारा, राष्ट्रनिर्मितीच्या महान यज्ञातला एक सहयोगी या नात्याने असेल त्या उद्योगात मायदेशाची सेवा म्हणून आठ तास काम करणारा आदर्श कार्यकर्ता, कामगारांवर होणाऱ्या अन्यायाच्या विरोधात छातीठोकपणे लढ्याचे नेतृत्व करणारा व म्हणून त्यांचा विश्वासपात्र, पूजनीय श्री गुरुजींना अपेक्षित, आपल्या सहकाऱ्यांवर मातृवत प्रेम करणारा कार्यकर्ता- समन्वयक्षम व संघर्षक्षम- भा.म. संघाचा आदर्श आहे." ज्या मजूर क्षेत्रात आपल्याला काम करावयाचे आहे त्याचे मनोविज्ञान अभ्यासिले पाहिजे, उद्योगाची व त्यातील समस्यांची पूर्ण माहिती करून घ्यावी लागेल. द्वार सभामधून कामगारांना चेतना देणारा वाटाघाटींच्या वेळी निष्णात वकीलाची भूमिका वठविणारा, प्रत्यक्ष क्षेत्रात काम करणारा व प्रसंगी विरोधकांना नमविणारा, पण व्यक्तिगत चारित्र्याने विरोधकांच्या आदराला पात्र ठरणारा असा चतुरस्त्र कार्यकर्ता एक आदर्श संघटक भा.म. संघाला अभिप्रेत आहे.

भा.म.संघात संघाच्या योजनेनुसार मी कार्य करू लागल्यानंतर मा.दत्तोपंतांचे वरीलप्रकारे भाषण मी तल्लीनतेने ऐकत होतो. मात्र असा कार्यकर्ता म्हणजे केवळ कवीकल्पना आहे झालं म्हणून थोडीशी निराशेची भावनाही मनात आली परंतु अवती भवती पाहू लागताच रा. स्व. संघाच्या मुशीतच असे एक नाही हजारो कार्यकर्ते तयार झाले आहेत. व श्री दत्तोपंत देखील त्याच आदर्शाचे आहेत असा विचार येताच मन उल्हासित झाले. कामगार क्षेत्रात तर केवळ

नेतागिरीसाठी हपापलेला स्वार्थानी ग्रासलेला असा कार्यकर्ता दिसतो. पण त्यालाही आपण उत्तर देऊ शकतो असा आत्मविश्वास वाटू लागला. व भाषण ऐकू लागलो.

आज जरी श्री. दत्तोपंत भा. म. संघाचे संस्थापक महामंत्री म्हणून जगप्रसिद्ध होतांना दिसत असले तरी भा. म. संघाच्या स्थापनेपूर्वीच एक महान यज्ञ होता म्हणून त्यांनी जीवनाला आरंभ केलेला आहे. अखंड प्रवास अहोरात्र कार्यमग्नता, विशाल मित्रसंग्रह, प्रगाढ विद्वत्ता, मूलग्राही तत्वचिंतक, शैलीयुक्त वक्ता, भाषाविद् अन एक जिवलग मित्र म्हणून कामगार व संघक्षेत्रात ते ओळखले जातात.

सहजपणे सहकाऱ्यांना विचार करायला लावून ते मार्गदर्शन करतात. म्हणतील तुम्हीच ठरवा काय ते ! म्हणजे अडचणीतून मार्गदर्शन मिळ[illegible] कार्यकर्ता आशेनी आलेला असतो. तो हे ऐकून कपाळावर हात मारून घेत [illegible] शेवटी आम्हालाच ठरवायचे होते तर तुमच्याकडे कशाला आलो असतो ? [illegible] कळत त्यांच्याशी होणाऱ्या संभाषणातून कार्यकर्त्याला त्याच्या समस्येची [illegible] झाल्याचे समाधान मिळून तो परत जातो. उगाच कोणाला कशाला नाराज [illegible] एखाद्या तापट कार्यकर्त्याला हळूवारपणे सांगतील. एखाद्याने विचारले [illegible] - कार्यकर्त्यानी काम किती करायचे ? तर सांगतील की [illegible] गाईडींग टिपूस दिल्यात त्यात एक अशी की सहजपणे होईल त्यापेक्षा [illegible] काम रोज करावे म्हणजे रोज ११-३० पर्यंत काम होत असेल [illegible] जास्त म्हणजे १२/१२-३० पर्यंत करावे. पण असे [illegible] अनुभवाला येते की त्यांच्या सहवासात असले की रात्रीचे १ [illegible] होतातच .

युनियनच्या कामाचे वृत्तकथन चालू असेल तर [illegible] शिव्या पडत नाहीत तो काही खरा कार्यकर्ता नाही. एखादा [illegible] हम तो कर्जमे डुबे है घरमें रोज गालियाँ पडती है - काम कैसा [illegible] युनियनचे किती कार्यकर्ते बरतर्फ झाले (डिसमिस) [illegible] निरूत्तर करतील.

दत्तोपंताचा जिथे मुक्काम असेल तिथे जुने नवे अनेक मित्र भेटीसाठी वेळ मागतील व निरोपावर निरोप पाठवतील की दत्तोपंतांशी 'दोनच' मिनिटे बोलायचे आहे. पण दोनच मिनिटे हवी म्हणणारा दोन तासांतही बोलणे संपवत नाही अन् शेवटी 'क्या ठेंगडीजी आपको समयही नही मिलता म्हणून पुढच्या भेटीची जणु भिती दाखवूनच जातो. मला मात्र अनुभवान्ती असं वाटतं की जो १ मिनिट बोलायचं आहे म्हणतो त्याला त्याचा विषय किती वेळात मांडता येईल हे मुळीच समजत नसते म्हणून मला १ तास बोलायचं आहे म्हणणाऱ्याला प्रथम भेटीला पाठवावं असं वाटतं पण आपल्याला लोकसंग्रह करायचा आहे नं. ! म्हणूनच दत्तोपंत भेटीचा धसका घेऊनही 'त्याचं' समाधान होईपर्यंत स्नेहपूर्ण पद्धतिनी लोकसंग्रहात मग्न असतात.

निरुत्तर करणाऱ्या तर्कांच्या आधारावर साम्यवादाची चिरफाड करावी दत्तोपंतांनीच! वर्गसंघर्ष सत्य नही है, मार्क्स साहाबके सब मूलभूत सिद्धांत विज्ञानने गलत सिद्ध किये है, कम्युनिझम का अत्युच्च बिंदू (अल्टीमम् पॉईंट) [illegible] पहुँच कर और उसके विनाश का प्रारंभ हो चुका है" अशी स्पष्ट भूमिका [illegible] मांडता जेव्हा ते सहज घोषणा करतात "जगात जे जे सिद्धांत किंवा तत्त्वज्ञान [illegible] योद्धा जग जिंकण्याच्या इर्षेनं निघाला, त्याचा मृत्युकाल जवळ आला की तो हिंदुस्थानात येतो तसाच आता हा साम्यवाद आपल्या देशात आला आहे" [illegible] देशभक्ताच्या मनात आत्मविश्वासाची लहर उत्पन्न करून जातात. [illegible] अध्यक्ष श्री. दादासाहेब कांबळे नेहमीच म्हणतात की दत्तोपंत एक [illegible]. जगात ते पहिले तत्त्वचिंतक आहेत, ज्यांनी साम्यवादाची चिरफाड [illegible] तत्त्वज्ञान कालबाह्य, परिस्थितीच्या विपरीत व म्हणून पराभूत [illegible] आहे. (He is the first man in the world to explode the theory of communism as being out moded, out dated and therefore bound to be defeated).

दत्तोपंत कामगारांना चेतना देत म्हणतात की परिस्थिती [illegible] निराशाजनक दिसत असली तरी [illegible] होण्याचे [illegible] देशाच्या [illegible] कृत्यांना अङ्कुश [illegible] कळकळ असेल तर राष्ट्रवादी [illegible] नागपूर-विदर्भ आहे. हे ऐकून अदम्य विजिगिषु प्रेरणा कार्यकर्त्याला [illegible]

लहानपणी पिसलेल्या [illegible] असलेली [illegible] उंचावून जेंव्हा ते जगातल्या अर्थपंडितांना आव्हान करतात की भारताने [illegible]

वास्तववादी अर्थरचना दिलेली आहे, राष्ट्रभक्तीच्या शाश्वत धर्मावर अधिष्ठित मोक्षाप्रत म्हणजे अंतीम सुखाप्रत नेणारी चतुर्विध पुरूषार्थांनी नटलेली समाजव्यवस्था ही भारताची जगाला दिलेली अमोल देणगी आहे असा स्थायी विचार ऐकणाऱ्याला मंत्रमुग्ध करून सोडतो इतकच नव्हे तर भारताचे पुत्र म्हणवून अनुभूतीचे सुख मिळवून जातो.

पंताचे लंगोटीयार मात्र जेव्हा त्यांचे वर्णन करतात तेंव्हा त्याची खुमारी काही निराळीच असते. एकदा एका मित्राच्या लग्नाला ही मंडळी जमली. सुलग्नाच्या वेळी पंताचे एक लंगोटीयार नवविवाहिता विषयी म्हणाले की पंत हा आता बोहल्यावर आहे,तुमंच्या चपलांची काळजी नको. बोहल्यावरून तत्काळ उत्तर आले की राहू द्या राहू द्या ! आम्ही विसरलो नाही. स्वारी एकदा परमपूजनीय श्री गुरूजींच्याच चपला घालून चालायला लागली होती अन श्रीगुरूजींचे अनवाणी पाय दिसताच ओशाळगत झाली तेव्हा श्रीगुरुजी म्हणाले होते अहो सज्जन ! अन् पंतांनी चपला काढून दिल्या होत्या. सर्वत्र हशा पिकतो संभाषण इतक्यावरच थांबत नाही. असच एकदा त्यांचं धोतर अन पंतांचा झब्बा (पांडूरंगपंताचा) घालून पंताच्या किल्ल्यांच्या जुगड्यासह ग्वाल्लेरला निघून गेल्याची आठवण दिली जाते असे हे देहभान हरवलेले पंत ! लंगोटीयारच ते ! काय व केंव्हा बोलतील याचा नेम नाही. भा. म. संघातर्फे दत्तोपंतांना थैलीभेट कार्यक्रम सुरू होण्याचे वेळी पंतांच्या कानाशी एक यार लागले व सर्वांना ऐकू जाईल अशा आवाजात [illegible] आमच्यासाठीही काढून ठेवा " पंतांनी लगेच उत्तर दिले की कार्यकर्ते [illegible] चतुर झाले आहेत थैलीत नगदी रक्कम तर राहोच चेकही ठेवणार नाहीत. [illegible] फक्त पावती ! असे अभिन्न ध्येयपथावरिल सुहृदय दत्तोपंत संसद सदस्य [illegible] संसदेतही त्यांनी स्वतः चे असे वेगळेच स्थान निर्माण केले आहे. संसद [illegible] बरीच बरकत असते अशी बहुतेकांची समजूत आहे व हे देखील सर्व [illegible] असतील व त्यांच्या संसद सदस्य मित्रांपैकी एखाद्याने म्हटले की थोडं [illegible] तर त्याला कठोरपणे सांगतील की 'प्रचारक निघालो तेव्हा संसद सदस्य [illegible] असे कोणी स्वप्न पाहिलं होत ? आणि माझ्यासारखे जे एम. पी. [illegible] कशातून मागे टाकावं? प्रचारकाचे हेच ते सन्यस्त जीवन !

दिल्लीला यांचे घर म्हणजे अक्षरशः धर्मशाळा. खरं म्हणजे [illegible] रेल्वे प्लॅटफॉर्मची उपमा देणे योग्य होईल. असंख्य लोक अनेक हेतुंनी [illegible]

असतात. जशी सवड असेल तसे निवांत राहतात व बहुदा सर्व खोल्यांमधून हेच पाहुणे झोपलेले असतात व कोठे एखाद्या भिंतीला लागून टाकलेल्या सतरंजीवर दत्तोपंतांना झोपायला जागा शोधावी लागते. त्यांना एकाच वेळी अनेक भूमिका वठवाव्या लागतात. पण आलेल्या प्रत्येकाने चहा ने आतिथ्य स्वीकारून जावे असा वैदर्भीय आग्रहच अनेकांना तिथे खिळवून ठेवतो.

आमचे वडेभाई (श्री राम नरेशसिंहजी) दत्तोपंतांच्या या अतिरेकी भासणाऱ्या आतिथ्यशीलतेविषयी सरळसोट शद्वात म्हणतात की "ठेंगडीजी आपका स्वांतः सुखाय वाला मामला तो ठिक है, किन्तु ये चाय का पैसा कोन देगा? दत्तोपंतही हसून विषय टाळून देतात. कारण हा पडला सन्याशयाचा संसार !

दत्तोपंताची श्रद्धा निःस्सीम आहे. मन ध्येयप्रत समर्पित आहे. श्रेष्ठांविषयी कृतज्ञताही जागृत आहे. एकदा एक लेख लिहिला व मला म्हणाले, " हा लेख केव्हा एकदा श्रीगुरूजींना दाखवतो असे झाले आहे." मग लेख दाखवला. श्रीगुरूजींनी एक एक ओळ वाचून स्वतःच्या हातांनी काही दुरुस्त्या केल्या तेव्हा वाटले श्रीगुरूजी माझ्यासारख्यात इतकी रूची घेतात !अन गाहिवरले ! एकदा एका कार्यकर्त्यानी जीवनाची महत्वाकांक्षा काय असावी अशी पृच्छा केली. त्यावर "On Burial " ही John Mure ची कविता म्हणून दाखविली 'Slowly and sadly We laid him down, From the field of his frame fresh & Glory. We carved not a line, We raised not a Tomb but We left him alone With his glory. आपल्या डॉक्टर हेडगेवारांना किती तंतोतंत लागू पडते ही कविता, असे उद्गार काढले.

दीनदयालजींनी कल्पिलेल्या एकात्म मानवाच्या आदर्शाकडे दत्तोपंत वाटचाल करीत आहेत असे वाटते. थोर पुढाऱ्यांविषयी ' दुरून डोंगर साजरे' असेच लोक म्हणतात मात्र दत्तोपंत याला अपवाद ठरावे हीच सर्वांची अपेक्षा आहे.

दिनांक १० नोव्हेंबरला येत असलेल्या (लक्ष्मीपूजनाच्या) त्यांच्या ५१ व्या वाढदिवसानिमित्त ही त्यांना अल्पशी आदरांजली ! खरोखर हा लक्ष्मीपूजनाचा दिवसही धन्य झाला आहे की काय असे वाटते. कारण याच दिवशी पूजनीय बाळासाहेब देवरसांनी वर्णन केलेली संघाची कृष्णामाय (मा. कृष्णराव मोहरील) यांचाही हाच वाढदिवस ! या महापुरूषालाही विनम्र अभिवादन !

नागपूर, तरुण भारत
दिनांक २९-११-७१

RIGHT TO WORK

Work Its True Nature :

The urge for creation is universal and eternal in human nature. Work in its true form is the manifestation of this inner urge of creation. Work in this sense is born with the Man. obviously man and work are inseparable. Everyone, therefore searches the type of work peculiar to his individuality and looks to the society for protection of this natural urge for work. The complexity of social and economic life of people make the need for protection all the more great. Besides the complexities the exploitation of labour by capitalists, untold miseries rocked on the people by world wars, natural calamities, the oppression by political tyrants vehemently brought forth the demand for protection of man's right for creation i.e. Work. It can be safely said that work is equivalent to instinct of creation. These fundamental rights and instinctive urges in human beings give rise to demand for work, right to adequate income, education, insurance, sickness, old age etc

Efforts for protection of the Instinctive Right [illegible] work In Various Countries of the World

In the various countries of the world the society and the Governments try to protect by guaranteeing to its [illegible] instinctive Right to Work, keeping in view the individual [illegible] choose appropriate work for himself and the interests of [illegible] at large.

In democratic countries certain safeguards were [illegible] though the right was not recognised as such a fundamental [illegible]

In America Bill of Rights guaranteed to its citizen [illegible] rights which were protected by pronouncements of the Courts.

In England, which has no written Constitution, the social conventions offer guarantee in respect of certain rights.

In Switzerland, the right of society is protected by Law.

USSR had embodied in its Constitution a right to work of all able bodied persons under a Charter called "The Genuine Charter of Rights of Emancipated Humanity" but it suffers from a defect on a humanitarian consideration, when it further lays down that one who does not work, neither shall he eat.

Needless to say that the State in this system only perpetuates a form of slavery, the International labour organisation (ILO) has contributed a major share to find out ways and means to protect the fundamental Rights of Workers including right to work. It is worthy of note that the I.L.O. has passed very many conventions for being adopted by its various member countries, almost entire labour legislation of India is not only influenced but is based on international labour conventions.

In our country

The Right to Work has been included in the directive principles of the State policy. Article 41 of the Indian Constitution has provided for the right to work in certain cases, to education, to public assistance in certain cases, unemployment, sickness, disability and want. The directive principles further laydown that "State shall within its limits of its economic capacity and development make effective provisions against unemployment, old age, sickness, disablement etc."

Right its Nature :-

The right to be effective must be justiciable. The Indian Constitution has earned a distinction in that it has made the fundamental rights justiciable and are subject to restrictions for

balance between individual liberty and social interest. However, the right to work, though provided in the directive principles of state policy has not been included in the fundamental rights in part III Article 12 and 13 of the Indian Constitution. Right ought to have been incorporated in the Constitution so that it can be protected for encroachment of power delegated by the people themselves to the Government. This limits the range of state activity so that the of the majority does not oppress the minority. I mean to say the Government if elected by the majority of the people must not be allowed to encroach upon the rights of the citizens who have not voted the party in power to form the Government. Paramount law of the land has thus swept away all the privileges of the vast majority of the people. An Hon'ble member of the parliament, stressing the necessity of inclusion of the right to work in Article 12, of Fundamental Rights guaranteed under the Constitution, in a debate in the Constituent Assembly "inclusion of rights in Constitution freeze the poor and the downtrodden people."

Historical Background of the Rights in Ancient Bharat :-

As we dwell with the history of the Indian Labour [illegible] we certainly come across a period where Bharat had a very [illegible] part in the field of human relations in industry. The [illegible] this policy can be found notably in Shukra Neeti in [illegible] ses in Mahabharata, which we can cound even today [illegible] advanced and enlightened and bold from modern [illegible] the Bhagwad Geeta the underlying principle of work is [illegible] as karmanye Wa Dhikaraste implying thereby that [illegible] continue to work and do his 'karma' irrespective of fruit [illegible] Vedas viz. Rigveda, Atharvaveda, Shukla Yajurveda etc. [illegible] Karma has been given the highest place in the life of a man. [illegible]

defines the importance of work i.e. Karma as Na Rute Shrantasya Sakhyay Devaha"even God does not a man who is devoid of work.

In recent times our seers in this country have laid great stress and emphasis on "Work". The Bharatiya Mazdoor Sangha in its monumental document named "Labour Policy" presented to the National Labour Commission in the year 1967 for the first time demanded inclusion "Right to Work" in Article 12 Fundamental Rights, guaranteed by the Constitution. It emphasises the need to make right to work as a fundamental right and demanded to make it obligatory on the part of the Government to provide and ensure the employment to all citizens and make them free from hunger, poverty and disease, besides payment of guaranteed need based minimum wage, irrespective of the capacity to pay of the employer. It further observe that the mere inclusion of the right to work in the directive principles of State Policy is not sufficient. The existing laws have proved to be 'quite inadequate in implementing the directive principles of State policy on labour matters as embodied in the Constitution. Workers' right to work, right to living age and right to education have been totally ignored and decent standard of living remains a distant dream, on the contrary the Government has even failed to implement the recommendations of the 15th Session of the Indian Labour Conference for payment of need based minimum wage to the workers. (quoted from Labour Policy). Justice M.C Chagla and such of the Hon'ble judges of various High Courts have in their various judgments stressed the need for inclusion of the right to work, education and need based minimum wage in the Fundamental Rights under the Indian Constitution. I am constrained to observe that the trade union movement at large in our Country except B.M.S. has ignored this basic universal right of a man for work and thus has not yet taken its proper office as a social economic institution of a national life.

The results are manifested. The political tyranny has brought great miseries to the workers of our land and it is needless to give instances of denial of fundamental rights to the workmen by not only the capitalists but also by the Government. Thus the basic reasons for industrial conflict in our country have not been removed. Even the Saints of our country have given great emphasis on Karma i.e. Work. In a recent publication of "Shram Geeta" by/a renounced world scholar Pradnya Bharati Dr. Sridhar Bhaskar Warnekarji has probably signally stressed the importance of 'Shrama' i.e. 'Work'. He has equated 'Shrama' to 'Swarga' and laziness to 'Narka'. I think I need not deliberate on this point than the learned judges and revered saints of our land.

Maharashtra State Yoemen's Services for Implementing the Directive Principles of State Policy :

It is very heartening to see that in the year 1967 Shri V.S. Page, erstwhile speaker of maharashtra Assembly had piloted a scheme known as "Page Scheme" to provide for work to the landless and agricultural worker. The purpose was to reduce the tensions in the rural areas and to remove acute problems of landless and agricultural labourers mainly during the period of scarcity and draught. The scheme was initially implemented in selected villages on experimental basis from 1967 to 1969 but due to the [illegible] draught in the State in the year 1972 the scheme was suspended. However, the scheme was again brought forward and the State Government decided to implement the scheme known as Employment Guarantee Scheme on the State Labour policy Decision in December 1974. Under the scheme an adult unskilled person is guaranteed work in case whether he asked for the same and the authorities under the Act are bound to provide work to such person within 15 days of his demand. The main theme of the Act is

guaranteeing employment to the needy, in productive types of work and is mainly labour oriented. Thus the main object of the Act is to contribute to the increase of production and get fullest participation of the vast majority of rural for the growth of our country.

No doubt Maharashtra Employment Guarantee Act of 1977 is laudable attempt to implement the directive principles of State policy under the Indian Constitution and does make a provision for securing the right to work in Article 41 of the Constitution of India and further provides for continuing employment of rural man power in cottage, village and small industries and in agro industries of the rural areas of Maharashtra State.

With fullest appreciation of the attempt of the Government of Maharashtra for implementing the directive principles of State policy of the Government of India, I must day that the Act still suffers from great infirmity, in that it is restricted to unskilled labour only. That the great need in the country to provide for employment of skilled and highly skilled workers, the figures available in the Employment Exchange offices of not only of Maharashtra State but also in our country at large show a dismal picture of rampant unemployment of unskilled workers, skilled and highly skilled workers, technicians, under-graduates and graduates of various disciplines and therefore there is utmost need to extend to such an Act to the whole of our country.

(Synopsis of authors article of the subject in year 1980).

Moral Education For Workers

The purpose of Workers Education is well defined in the objectives of the CBWE & amongst the 7 objectives, the one which is of utmost importance and rather a basic principle i.e. to strengthen sense of patriotism in all sections of workers is lost sight of or I may say it is not given due emphasis in the syllabus, as it is also not clearly defined. I, therefore, suggest that Modules should be formulated on the following subjects of 'Nationalism'. It may be put in following topics:- (i) If Nation survives, Industry will survive. If Industry survives - workers will survive and vice-a-versa. The interests of worker- Industry and Nation i.e. the society at large all one and the same and complimentary to each other rather than in conflict. (ii) Concept of Industrial Family - comprising of workers, Management - capital investor and consumer i.e. Society called the Nation. This will develop a sense of identity of worker - its leaders with the ultimate goals of the Nation and will build a foundation for attitudinal development which is the basis of National character.

The Second Module should be on the subject of 'National Character'. To a question to Mahatma Gandhi by Charlton Washbern as to what would be the aim of Education after Independence? he replied 'Character-Building'. I would try to develop courage, strength, virtue and ability to forget oneself towards great aims - he said. The topics should include (i) knowledge of Trade Union philosophy, (ii) conviction that Trade Unions can prove as an effective instrument of achievement of National Goals, (iii) Faith in integral humanism.

The Third Module should be on 'Moral Education-Bharatiya', culture provides abundance of topics on the subject. "Education can never be complete without inculdation of moral principles in the minds of youth of the country". This has been clearly observed in the Govt. of India Committee for objectives of Secondary Education some years back. The topics in the Module may include - (i) surrender to the cause, (ii) Readiness to sacrifice for the cause of workers and society, (iii) to treat 'Wealth' as belonging to Nation, (iv) work with spirit of trusteeship, (v) Great Trade Union as means to establish welfare state, (vi) Faith in the principle that Trade Union as a effective instrument of Industrial peace and production, (vii) Faith in Trade union as a sentinel for National security and a guarantee against exploitation and injustice to workers, (viii) Personality development.

To Provide for the attainment of above objectives the following additional modules may be included.

1. Abiding faith in humanity.
2. Uprightness in all endeavors.
3. Right understanding, thought and speech.
4. Peaceful, honest and pure action.
5. Righteous means as well as ends.
6. Achievement and watchful mind.
7. Words and deeds tuning together.
8. Truthfulness, duty consciousness, discipline are all important.
9. True spirit of co-operation and consciousness.
10. Sincerity of conviction & pursuit of motives.

11. Mutual co-operation.
12. Mutual Sympathy.
13. Mutual Respect.
14. Mutual Assistance.
15. Devotion to duty.

The above attributes occupy a place of prominence as leadership is a process of influencing group activities towards accomplishment of National goals in a given situation as also everlasting goals. Leadership is essentially a continuous process of influencing behaviour. A leader breathes life into the followers' heart and activates them towards specified goals.

श्री. आठवलेजी के भाषणों के कुछ अंश

- स्वतंत्रता संग्राम के समय देश के नेताओंने, देशवासियोंके सम्मुख स्वतंत्र भारत का जैसा स्वप्न रखा था, उसे आज स्वतंत्रता के ४५ वर्ष पश्चात हम अपने स्वप्न में भी नहीं देख सकते।

- यद्यपि साम्यवादियों का हम विरोध करते हैं, उनका किसी कार्यकर्ता आपद्‌ग्रस्त होता है, तो मनुष्यता के भाव से उससे सहानुभूतिपूर्ण व्यवहार करें तो, उसका हृदय हम जीत सकते हैं। लोकमान्य तिलक जी कहते थे कि मतपरिवर्तन का अत्यन्त प्रभावी साधन सान्निध्य है।

- भा.म. संघ और अन्य मजदूर संघटन इन में एक महत्वपूर्ण अंतर है। भागवत् माहात्म्य में कहा है कि जिस कथा में 'अधोक्षज' भगवान का गुण वर्णन न हो, वह कथा, मात्र एक बकवास है। अर्थात राष्ट्र सर्वोपरि यही भा.म. संघ की पहचान है।

- मा. श्री. दत्तोपंत ठेंगडीजी कहते थे "स्वांतः सुखाय" कार्य करना चाहिए, किसी अपेक्षा से नहीं। मैं जब इस पर सोचता हूँ, तो लगता है कि मन की इस स्थिति तक पहुँचने के लिए ध्येय, ध्याता और ध्यान इस त्रिपुटी के ऊपर उठना होगा अर्थात् ध्येय से एकरूप होना पडेगा। अन्यथा "स्वांतः सुखाय" का मतलब अपने निजि स्वार्थ के लिए कार्य करना ऐसा होगा, तब कार्य और कार्यकर्ता की हानी होगी।

- हम व्यक्तिपूजक नहीं हैं । अवश्य ही आदर्श व्यक्ति के चित्र को पुष्पमाला चढाते हैं। किन्तु उस समय न तो हम उस तसवीर की कॉंच, लकड़ी का आवरण, चित्र की रेखायें, रंग या रूप की पूजा बांधते हैं, उस व्यक्ति के गुणों की पूजा बांधते हैं।

- १९६४ में नागपुर में संपन्न, भा. म. संघ के देशभर के प्रमुख कार्यकर्ताओं के प्रथम सम्मेलन को, परम पूजनीय श्री बालासाहेब देवरस जी ने संबोधित करते हुए कहा था कि जिस उद्योग में भा. म. संघ की यूनियन होगी, उस उद्योग के मालिक से यूनियन के लिये धन लेना, स्वयंनिर्भरता के तत्त्व को बाधक है। इस महत्वपूर्ण मार्गदर्शन को हमेशा याद रखकर, स्वयंनिर्भरता की ओर बढना चाहिये।

- अपने यूनियन के एवम् भा. म. संघ के पदाधिकारियों के विषय में कभी भी अनुदार शब्दों का प्रयोग नहीं करना चाहिये। साथ ही किसी कार्यकर्ता का न्यून, सबके सामने, बैठकों में नहीं कहना चाहिये। ऐसा करने पर श्रद्धा भंग होकर कार्य की हानी होती है।

- महाराष्ट्र के संत श्री नामदेव महाराज, भूक-हडताल के हमारे आद्य प्रणेता है। किन्तु उन्होंने जिसप्रकार भगवतभक्ति का आविष्कार प्रकट किया, उसी प्रकार राष्ट्रभक्ति को हमें, हृदयपर अंकित करना होगा।

- भा. म. संघ को समझने के लिये, संस्थापक मा. दत्तोपंतजी ठेंगडी का जीवन समझना आवश्यक है। तथा उन्होंने जिनसे प्रेरणापायी, वे प. पू. डॉक्टरजी एवं प.पू. श्रीगुरुजी के जीवन को समझ लेना चाहिये।

- नामा म्हणे देवा तुमचे न लगे मज काही। प्रेम असो द्या चित्ति म्हणुनि लागतसे पायी । यही मेरा प्रयास रहा है।

- चांदा ऑर्डनन्स फॅक्टरी में चले हडताल का आज तीसरा दिन है और ९५ प्रतिशत मजदूर इसमें शामिल हैं। बचे हुए भी हमारे साथ आयेंगे यह विश्वास है। किन्तु प्रबन्धकों कि ओर से यह भ्रामक प्रचार चल रहा है कि यह हडताल विधियुक्त (Lawful) नहीं है। जब ९५ प्रतिशत मजदूर अपनी माँग को लेकर पूरी ताकत से हडताल पर है तो विधियुक्त है या नहीं यह प्रश्न ही निरर्थक है।

- संघर्ष के समय अपनेही कार्यकर्ताओं का न्यून देखना, टीका टिप्पणी [illegible] इससे आंदोलन का नुकसान तो होता ही है, संगठन भी कमजोर होता है।

- यह समय आपातृकाल का है। संपूर्ण देश, तानाशाही के विरुद्ध लडाई [illegible] है। ऐसे समय जहाँ भा. म. संघ की यूनियन कार्यरत है, वहाँ के [illegible] ने यह देखना अतीव आवश्यक है कि तानाशाही के विरोध [illegible] संघर्ष में, हमारे कारण कुछ क्षति न पहुँचे।

- त्याग, तपस्या और बलिदान यह नारा प्रायः भा. म. संघ की पहचान इस [illegible] दिया जाता है। किन्तु केवल नारे, या बाह्य स्वरूप से, जैसे [illegible] ठेंगडीजी व अन्य नेताओं का त्यागपूर्ण जीवन, भा. म. [illegible] सन्तुष्ट रहना ठीक नहीं है। संतों के शब्दों इसे कुलुप्टता [illegible]

अन्तःकरण से होनी चाहिए। H.G. Wells ने कहा है "Patriotism has become a mere national self assertion, a sentimentality of flag cheering, with no constructive duties ऐसी हमारा न हो।

- मैने श्री......... को सहकारी संस्था में पद सम्हालने का आग्रह करने पर, वे बोले कि मुझे सहकारिता का कुछ भी अनुभव नहीं है। मैं ने कहा "ठीक है किन्तु आप की योग्यता और क्षमता मैं जानता हूं।" अर्थात् एकेक कार्यकर्ता की क्षमता की सही परख करने के बाद उसे कार्य सौंपा जाना, कार्य की सफलता के लिये अतीव आवश्यक है।

- भा. म. संघ कि सफलता में सभी छोटे बडे कार्यकर्ताओं का मौलिक योगदान है। विशेष रूप से अपनी घरगृहस्थी की आवश्यकताओं की पूर्ति कर और कम से कम समय पारिवारिक कामों में देकर, अन्य पूरा समय और धन भी भा. म. संघ के कार्य के लिए जो बिताते हैं, उनके विषय में मुझे अतीव आदर है। अर्थात् जो स्वार्थी कार्यकर्ता त्याग के नाम पर, अपना दाढी करने का खर्च, कपडे धुलाई का खर्च, प्रवास में किये गये छोटे मोठे खर्च, यूनियन के तरफ से वसूल करते हैं और भुगतान न करने पर त्यागपत्र की धमकियाँ देते हैं, उनके लिए मेरा निर्देश नहीं है, यह भी आप समझ लें।

- भा म. संघ की राष्ट्रभक्ति एक दिखावा नहीं है। अपने प्रत्येक [illegible] को सजगता से नित्यप्रति दैनंदिन जीवन में इसका परिचय देना चाहिये। स्वदेशी वस्तु, स्वभाषा, संस्कृति इ. का जैसा भी संभव हो, व्यवहार करना चाहिये। भारत पर जो पाश्चिमात्य संस्कृति का सूक्ष्म किन्तु खुला आक्रमण हो रहा है इसका उतनी ही तीव्रता और कठोरता से प्रतिकार करना चाहिये। मैं [illegible] सकता हूं कि विवाह आदि धार्मिक कार्यों की निमंत्रण पत्रिकायें यदि अपनी राष्ट्रीय भाषाओं में न हो तो उस कार्य में हम उपस्थित न रहें, चाहे हमें कोई दुराग्रही ही कह दें तो परवाह नहीं।

- यहाँ का शेत मजदूर, भा. म. संघ के झंडे के नीचे [illegible] रहा है। [illegible] को आशा है कि हम इस द्वार पर संघर्ष [illegible] है किन्तु हमारे कुछ भाई दूसरे द्वार से अपने घर का रास्ता सुझा रहे [illegible] यह निश्चिंत समझ लें की भा. म. संघ आपका साथ तभी देगा जब आप

अपने माँग के लिये पूरी संख्या में समर्थन देंगे। झांसी का रेल मजदूर, झाँसी का नाम उंचा उठाये रखेंगे यह मेरा विश्वास है।

- अमरावती के हमारे हमाल माथाडी भाई वेतन वृद्धि के लिये संघर्ष कर रहें हैं। दुकान मालिकों को मैं चेतावनी देता हूँ कि इन्हीं के कन्धों पर बोरे का भार डाल कर आप कमाई और मुनाफा कमा रहे हो। अतएव उनके कन्धे बोझ उठाने लायक न रहे तो न आपकी कमाई रहेगी न मुनाफा।

- युनियन का सामान उदा. मेज, कुर्सी, टाईपरायटर, दरियाँ फोन इ. अपने निजि काम के उपयोग में न लावें। घर पर ही मैं युनियन का काम करता हूँ यह कहकर युनियन की वस्तुऐं घर में रखने वाले कार्यकर्ता मैंने देखें हैं। यह व्यवहार बिलकुल त्याज्य है।

- युनियन की सफलता में सभी श्रेय लेना चाहते हैं किन्तु कभी असफलता मिलने पर स्वयं को छोड अन्य किसी पर दोशारोपण करतें हैं। अंग्रेजी में कहावत है "Success has many fathers defeat is an orphan" हम समझ लें कि युनियन का कार्य हम सबका सामूहिक कार्य होता है और हम सभी उसके यश या अपयश दोनों के उत्तरदायी होते हैं।

- हम ध्यान में रखें कि साधारणतः अन्यायपीडित मजदूर ही हमारे [illegible] है। उसका यह विश्वास होना चाहिये कि चाहे समस्या हल न तो [illegible] भी यूनियन के - भा. म. संघ के कार्यकर्ता मेरी बात सुनते हैं, [illegible] और निःस्वार्थ सेवा करते रहते हैं। अर्थात अपना नाजायज लाभ [illegible] न उठा पावे इसकी सतर्कता हमें बरतनी चाहिए।

- युनियन के लिए सही नेतृत्व की खोज हम करें। किसी [illegible] प्रतिष्ठा, इ. मन में लेकर कोई मजदूर हमारे संगठन में भाग [illegible] क्या? यह हमें सतर्कता से जांच करना होगा। अतएव उसकी [illegible] पडोसियों से उसका सामंजस्य, घर का वातावरण इ. अभ्यास कर, [illegible] में आवे उस मजदूर पर निरन्तर सुसंस्कार करते रहना और [illegible] कार्यकर्ता बनाने का प्रयास करना चाहिये। तब यह युनियन [illegible] नेतृत्व कर सकता है।

- संगठन के अनुशासन का कडी तौर से किन्तु सहायता से [illegible] अतीव आवश्यक है।

- मा. एकनाथजी रानडे, संगठन को रेल की मालगाडी के समान उदाहरण देते थे। उसमें तरह तरह के डिब्बे होते हैं। काँच के बने सामान के डिब्बे पर लिखा रहता है "Handle with Care तो तेल के डिब्बे पर लिखा रहता है "highly Inflamable। कुछ डिब्बे केवल भारी वजनदार सामान के लिए ही होते है। किसी पर लिखा रहता है "NOT TO BE LOOSELY SHUNTED मालगाडी के गार्ड का कोई साथी नहीं होता। लेकिन इंजिन, ऐसे सारे डिब्बों को खींचकर ले जाने की ताकत रखता है। कुशल ड्रायव्हर-चालक बिना अपघात के, गाडी को गन्तव्य स्थान पर पहुँचाता है। मजदूर संगठन को यह उदाहरण सदैव ध्यान में रखने योग्य है।

- कार्यकर्ता का अनेक परिवारों से निकट संबन्ध बनता है। उन परिवारों के सदस्य उसे विश्‍वासपात्र मित्र समझकर घर की सारी बातें कहते रहते हैं। कार्यकर्ता को यह सावधानी रखनी चाहिये कि किसी भी हालात पर यह पारिवारिक, गृह्य बातें प्रकट नहीं करनी चाहिये, चाहे बादमें वह परिवार अपने यूनियन से दूर हुआ हो। कार्यकर्ता सही विश्‍वासपात्र तब भी बनता हैं।

- हमेशा की तरह स्कूटर से यहाँ अमरावती में कार्यक्रम के लिये आया तो कई मजदूर बंधुओं ने श्रद्धा से सराहना करते हुए कहा "मजदूरों के लिये आप कितना परिश्रम करते हो"। क्षणकाल मुझे भी अहंकार हुआ। किन्तु कुछ समय के पश्‍चात ध्यान में आया कि रास्ते में स्कूटर पंक्चर नहीं हुई, किसी ट्रक ने ठोस नहीं मारी, जानवर बीच में आकर या गड्ढे में फसकर स्कूटर गिर न पडा, ऐसी अनेकों बातें, जिस पर मेरा तिलमात्र नियंत्रण नहीं, फिर भी नहीं और बिना दुर्घटना से सुरक्षित यहाँ पहुँचा - तो इसमें मेरे अहंकार को कहाँ स्थान है? कोई ऐसी शक्ति जो मुझसे यह कार्य करा रही है, उसने ही मेरी सुरक्षितता का ख्याल रखा है। अर्थात् मेरा अहंकार व्यर्थ है क्योंकि इसमें मेरा कर्तृत्व कुछ भी नहीं है।

- भव्य भवन बनाकर उसे 'पर्णकुटि' नाम देते है। ऐसी फैशन में हम न आयें अन्यथा अपने अपने मकानों को"तपोवन" इ. नाम रखकर हम अपने आपको धन्य मानेंगे। ऐसे लोग ढोंगी होते हैं।

- स्व. मधुकररावजी बोरकर का आज विजयादशमी के सीमोल्लंघन के पर्व पर देहावसान हुआ। मृत्यु की चाल सोचने समझाने के परे है और ऐसा भी

सीमोल्लंघन होता है, इहलोक की सीमा पार कर अब उनकी आत्मा परलोक के प्रवास पर चल पडी है। यह देखकर मन चकित हो उठता है।

- एस. टी. का प्रवास सुखद, सस्ता और जलद हो यह अपेक्षा है। किन्तु यह स्थिति प्राप्त तब हो सकती है जब एस. टी. वाहक, चालक, एवं अन्य मजदूर आर्थिक दृष्टि से आत्मनिर्भर, शरीर व मन से स्वस्थ तथा अन्यायमुक्त होगा। दुर्भाग्य से इस पर किसी का भी ध्यान नहीं है। आखिर कर्तव्य के प्रति जागृतता की कोई सीमा भी होती है।

- मात्र एक ही बार मैंने मालगाडी के रक्षक (गार्ड) के डिब्बे में बैठकर प्रवास किया, तो उनके कष्टों का अनुभव हुआ। मजदूर की मानसिकता तब समझ में आई जब उनके साथ रहा और निकटसे उनका दैनंदिन जीवन देखा।

- तलेगाँव (आर्वी के पास) महाराष्ट्र मोटार कामगार संघ की यूनियन बनाते ही, महामंत्री को मॅनेजमेंट ने स्थानान्तरित कर दिया। एक के बाद एक, ऐसे चार महामंत्रियों को स्थानान्तरित कर दिया किन्तु मैं स्थानान्तरण आदेश को Labour Court में चुनौति नहीं देना चाहता। क्योंकि इस अत्याचार को रोकने का एकमात्र उपाय यह है की जहां भी हमारा कार्यकर्ता जावेगा, वहीं उसने म. मो. का. संघ की शाखा खोलनी चाहिए। ऐसा होने पर पुन्हा किसी को स्थानांतरित करने का मॅनेजमेंट हिम्मत नहीं करेगी।

- समाज में विविधता है जैसे निसर्ग में भी है। किन्तु एक स्तर पर इसमें [illegible] अवश्य होती ही है। श्रीज्ञानेश्वर महाराज जी ने दृष्टान्त देते हुए [illegible] काष्ठ कई प्रकार के होते हैं किन्तु यह भिन्नता, अग्नि के पास [illegible] रहती है। अतः राष्ट्रभक्ति की प्रखर ज्योति, हृदय में जगाने से [illegible] भिन्नतायें समाप्त हो जाती हैं। अतएव मजदूरों के हृदय में राष्ट्र[illegible] यही, भा. म. संघ का ध्येय है।

डंकल प्रस्ताव - गुलामीची सनद

युरोपीय देशांचे आपसांतील व्यापार व सीमा शुल्क ठरवणारी एक संस्था आहे. त्यांनी व्यापार व सीमा शुल्क संबंधी एक सामान्य करार केलेला आहे. त्याला इंग्रजीत जनरल अॅग्रीमेंट फॉर ट्रेड अँड टॅरिफ असे नांव आहे. तूर्त या कराराअंतर्गत जगातील अमेरिका जपान सह एकूण १०८ देश सदस्य म्हणून आहेत. या संस्थेचे महासचिव श्री. ऑर्थर डंकल यांनी काही दिवसांपूर्वी ४२३ पृष्ठांचा एक लांबलचक प्रस्ताव सदस्य देशांच्या आमस्वीकृतीसाठी प्रस्तुत केला आहे. हा मूळ प्रस्ताव वाचावयास मिळाला नाही परंतु त्यावर अनेक अर्थतज्ञांचे लेख व परिसंवादांचे वृत्त प्रकाशित झाले आहेत. आपल्या समाजाच्या सर्वसाधारण व्यक्तीला या प्रस्तावाची जुजबी माहिती असणे अत्यंत आवश्यक वाटते कारण सध्या आपल्या देशांची आर्थिक घडी भयंकर विस्कटली आहे व आपल्यापैकी प्रत्येकाच्या जीवनाशी या प्रस्तावाचे परिणाम निगडीत रहणार आहेत म्हणून त्या प्रस्तावाची थोडक्यात माहिती देण्याचा प्रयत्न या लेखात करीत आहे.

श्री डंकल यांच्या प्रस्तावाचा उद्देश जगातील सर्व देशांचे आपापसातील भांडवल निवेश, बौद्धिक सम्पदा, सीमा शुक्ल, प्रकाशन हक्क (कॉपी राईट), औद्योगिक प्रक्रियांचे मानचित्र (डिझाईन), वाणिज्य चिन्ह (ट्रेड मार्क) असामान्याधिकार कायदा (लॉ ऑफ पेटेंट्स) या संबंधी राष्ट्रांराष्ट्रांत समान व्यवस्था असावी असा आहे. याशिवाय १९८६ मध्ये संस्थेच्या सभेत वरील विषयांच्या कक्षा व क्षेत्र विस्तार करण्यात येऊन त्यांत सेवा (सर्विसेस), व्यापार विषयक बौद्धीक संपदा (ट्रेड रिलेटेड इंटलेक्च्युअल प्रॉपर्टी राईट्स) याला संक्षेपात ट्रिप्स म्हणतात व व्यापार संबंधी भांडवल विनिमय - निवेश (ट्रेड रिलेटेड इन्व्हेस्टमेंट मेजर्स) (म्हणजे ट्रिमस). यांतच कृषि उत्पादनेही आपल्या कक्षेत घेण्याचा विचार आहे. १९९० मध्ये ब्रुसेल्स मध्ये होणाऱ्या सभेत पूर्वी हे प्रस्ताव स्वीकृत व्हायचे होते. परंतु कृषी मालावरील उपसर्जन (सबसिडी) देण्यावर एकमत झाले नाही. १३ जानेवारी १९९२ ला संस्थेच्या सभेत १०८ सदस्य देशांनी भाग घेतला. भारताला सदस्यत्व देण्यापुर्वी वरील प्रस्ताव भारतानी स्वीकारावा अशी अट घालण्यात आली आहे. परंतु भारताने अजून त्यावर निर्णय घेतलेला नाही.

या लांबलचक प्रस्तावांत वरील शिवाय कृषिउत्पादने, सेवा, कापड ई. चा समावेश आहेत. तसेच बौद्धिक सम्पदा जैविक शास्त्र (बायोटेक्नॉलाजी), औषधीच्या प्रक्रिया, वनस्पती व जीव जनन - अधिकार यांचा विशेषत्वाने समावेश केला आहे. ठोकळ मानाने या करारांत एकूण सात विषयांचा अंतर्भाव केलेला दिसतो. राष्ट्रांराष्ट्रांतील व्यापार विषयक कांही व्यवस्था असावी ह्यात कोणाचे दुमत नसावे परंतु करारांतर्गत समाविष्ट केलेल्या विषयांकडे व त्या संस्थेच्या कार्यपद्धतीकडे सुक्ष्मतेने बघितले की वरवर गोंडस दिसणाऱ्या या ठरावात आपल्या देशाच्या आर्थिक स्थितीत अराजकचीच नव्हे देशच नेस्तनामूद करण्याची बीजे रोवलेली दिसतील. हिंदुस्थान सरकारने हा ठराव स्वीकृत करणे म्हणजे स्वतःला पश्चिमात्य देशांच्या आर्थिक बेड्यात अडकवून घेणे ठरणार आहे. म्हणून वरील विषयांपैकी काहींचा थोडक्यात विचार करू.

आयातनिर्यात मालावरील निर्बंधाविषयी फार विस्तृत लिहिण्याची गरज नाही. १९५६ मध्ये पं. नेहरूंच्या औद्योगिक प्रस्तावानुसार आपल्या देशांत प्रचंड उद्योग सुरु झाले, प्रचंड धरणे बांधली गेली प्रचंड कर्जे घेण्यांत आली. यासाठी तर्क असा देण्यातं आला की १०-१५ वर्षात हे प्रचंड उद्योग भरपूर उत्पादन करतील. वीज उत्पादन होऊन कारखाने निर्माण होतील, मोठी धरणे शेतीला कालव्यामार्फत मुबलक पाणी पुरवतील व घेतलेले कर्ज आपला देश फेडून टाकील. परंतु आज खेदानें म्हणावे लागते की बहुतेक मोठे उद्योग घाट्यात चालू आहेत, [illegible] निर्मितीचा लाभ मोठ्याच कारखानदारांनी घेतला, मोठ्या धरणांमुळे [illegible] शेतकऱ्याला भरपूर पाणी मिळाले परिणामी देश प्रचंड कर्जाखाली बुडाला, [illegible] मनुष्य दारिद्रयाच्या प्रचंड खाईत ढकलला गेला व आता भारताला [illegible] घेऊन देशोदेशी भिक्षा मागत हिंडावे लागत आहे. हीच स्वतंत्र भारताच्या [illegible] अर्थनितीची फलश्रुती बघावयास मिळते. आता अशी स्थिती आहे [illegible] आंतरराष्ट्रीय मुद्रा कोशाच्या वाट्टेल त्या अटी स्वीकारून लोटांगण घालून भारताला कर्ज मागण्याची लाजिरवाणी वेळ आली आहे. आम्ही कर्जाची फेड करू न शकल्याने जागतिक पातळीवर अंकुश रहित असलेली अमेरिका त्यांच्या ३०१ वाणिज्य कलमानुसार अटी स्वीकारण्याच्या धमक्या भारताला देत आहे.

जपानचेही भारतावर फार मोठे कर्ज आहे. नुकतेच भारताने [illegible] आर्थिक शिथिलीकरणाच्या धोरणानुसार मारुती उद्योगांत जपानने ५१ [illegible]

भागभांडवल खरेदी केले. अमेरिकेसारख्या बलाढ्य भांडवलदारी देशाला ज्यांनी पाणी पाजले त्या जपान देशाला आम्ही आमच्या देशांत मुक्तद्वार देऊन कोणती भयानक दुरावस्था ओढवून घेत आहोत याची कल्पनाही करवत नाही. एक ईस्ट इंडिया कंपनी या देशांत वजनाचा काटा घेऊन आली व इथे तब्बल दिडशे वर्षे राज्य केले. १९५३ ते १९७७ पर्यंत या देशांत फक्त जिथे केवळ आठ बहुराष्ट्रीय कंपन्या होत्या त्यांची संख्या अमेरिकेसहित ११०० झाल्या व नवीन औद्योगिक धोरणांमुळे ही संख्या १७०० चे वर गेली आहे व यापैकी सर्वाधिक एकट्या अमेरिकेच्या आहेत. सर्वात मोठा आयात पदार्थ म्हणजे तेल. हिंदुस्थान शासन तेलाचे भाव सतत वाढवून देत आहे. तेल महागले या नावांखाली सर्वच वस्तुंचे भाव कडाडत आहेत. व्ही. पी. सिंग महाशयांच्याच कार्यकाळात विदेशी बँकांना आपल्या देशांत परवानगी दिली. मा. नरसिंहराव सरकारनी तर महागाईचे थैमान माजवून सामान्य माणसाला सळो की पळो करून सोडले आहे आणि हे सर्व अमेरिकेच्या वर्चस्वा खालील आंतरराष्ट्रीय मुद्रा कोषातून अब्जावधी डॉलरचे कर्ज मिळविण्यासाठी त्याच्या जाचक अटी स्वीकाराव्या लागल्या म्हणून या विषयी इतकेच पुरे.

बौद्धिकसम्पदा अधिकार म्हणजे आमची आजवरची वैज्ञानिक संशोधने उपयोगांत आणण्यावर बंधन आणणे आहे. औषधी व रसायने याबाबत पश्चिमात्यांचेहि असे म्हणणे आहे की भारताने अपूर्व संशोधन केले आहे. याच्याच अंतर्गत कॉपीराईट, औद्योगिक मानचित्रे (डिझाईन) चा समावेश आहे. सर्वात घातक परिणाम करणारी अट म्हणजे पेटंट कायद्यात बदल करणे. आपल्या देशांत वस्तुंच्या प्रक्रियेचे पेटंट दिले जाते तर अमेरिकेत वस्तुंचेच पेटंट असते याचा अर्थ असा की अमेरिकेने ज्या वस्तुचे पेटंट घेतले असेल तसे उत्पादन कोणीही करु शकणार नाही म्हणजे अमेरिकेची मॉनोपली होईल. उलट भारतात एक औषधी अनेक प्रकारच्या प्रक्रियेतून निर्माण करतां येईल. यात कंपन्यांमधे स्पर्धा होईल व परिणामी औषधांच्या किंमतीवर नियंत्रण राहिल. जगांत सर्वात स्वस्त औषधी हिंन्दुस्थानातच आहे असे सांगण्यात येते. नव्या करारानुसार ही व्यवस्था संपुष्टात येईल असे म्हटले तर विवादास्पद ठरू नये की अमेरिकन पेटंट कायदा भांडवलदारीचे प्रतीक आहे तर आपला कायदा समाजाभिमुख आहे. एखाद्या वस्तुचा अविष्कार (इन्व्हेंशन) एकट्या व्यक्तिव्दारा होत नसून त्यांत अनेक घटक

पक्षांचा सहभाग असतो. ही व्यवस्था अधिक उपयोगी नाही काय? पेटंट कायद्याची मुदतही १२-१३ वर्षे असावी अशी अट करारांत आहे. देशाची संपूर्ण प्रगतीच खुंटविण्याचे हे कारस्थान आहे. आपला कायदा स्वतंत्र संशोधनाला प्रोत्साहन देणारा आहे. उत्पादित वस्तुंचे पेटंट केले की प्रक्रियेचे संशोधनच थांबते. म्हणून भारताचा कायदा ग्राहकांचेही हित बघणारा आहे.

डंकलप्रस्ताव शासनाने स्वीकारू नये असे ठराव नुकताच मेडिकल असोसिएशन मुंबई यांनी केला आहे. ठरावात असे नमुद केले आहे की हे प्रस्ताव स्वीकारले तर औषधांच्या किमती वाढतील. जीवनावश्यक औषधांच्या किमती गेल्या तीन वर्षात २०० ते ३०० टक्क्यांनी वाढल्या आहेत. त्याचे एक प्रमुख कारण रूपया व इतर देशांच्या चलनातील विनिमय दर आहे. समाजातील लोकांना ही औषधे घेणे दुरापास्त होईल. नियमित औषधांच्या सुचितून कांही औषधे गाळावी म्हणून सरकारवर दबाव येत आहे. औषधी व रसायने उद्योगांची गळचेपीच होईल. लघु उद्योग व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची तुलनाच होऊ शकत नाही परिणाम आपल्या देशांतील उद्योग नष्ट होणार आहेत. हा प्रस्ताव ठोकरून लावला तर अमेरिकेचा रोष होईल याची भारत सरकारने पर्वा करुं नये. व देशाचा स्वाभिमान राखावा.

१९८८मध्ये तर अमेरिकेने पेटंट कायद्यात जीनचा अंतर्भाव केला आहे. अमेरिका या कराराच्या माध्यमातून हा कायदा विकसनशील देशांवर लादू पहात आहे.

प्राकृतिक- नैसर्गिक संपत्ति विश्वाची ठेव मानली आहे. [illegible] प्रक्रियेवर पेटंट आणले की विश्वाचे संतुलनच बिघडेल. कृषीउत्पादने, [illegible] वृक्ष व जीव यांवर पेटंट घेणे म्हणजे आपल्या देशातील शेतकऱ्यांचे [illegible] होईल. सरकार सांगेल तेच पेरावे लागेल, तीच बियाणे वापरावी लागतील. [illegible] कृषीक्षेत्रात परकीयांचा प्रवेश व हस्तक्षेप निषेधार्हच मानला पाहिजे. [illegible] जनावरांच्या खरेदी विक्रिवरही बंधने येतील. या सर्वांचे किती भयानक [illegible] होतील हे सहज समजण्यासारखे आहे. एकच उदा. पुरेसें व्हावे. आपल्या देशाच्या [illegible] संपूर्ण पूर्व किनारापट्टीवर मासेमारीचे हक्क विदेशी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना [illegible] आल्याचे वाचण्यात आहे. ह्या कंपन्या आधुनिक यांत्रिक पद्धतीने [illegible] करतील. अर्थात हे उघडच आहे की यात समुद्रातील आवश्यक अन्य [illegible]

जातील. एकुणच विश्वाचे संतुलनच बिघडेल शिवाय आजच लक्षावधी मच्छीमार बेकारीच्या खाईत लोटले जात आहेत. यात अत्यंत महत्वाचा पण दुर्लक्षित राहणारा धोका म्हणजे संपूर्ण पूर्व किनारा हेरगिरीमुळे असुरक्षित होईल.

कराराचेअंतर्गत सेवाचांही म्हणजे बँकींग आयुर्विमा, परिवहन या सेवांचा समावेश करण्याची अट आहे. आपल्या देशांत या संस्थाशिवाय मानवीय कल्पनेतून अनेक प्रकारच्या सेवांचा विकास झालेला आहे. या सर्वांवर करारान्वये घाला घातला जाईल. या सर्व क्षेत्रांत अमेरिकन कंपन्यांना मुक्तव्दार देण्याचा प्रस्ताव आहे. असे झाले तर या संस्थामधील असंख्य कामगार रस्त्यावर फेकले जातील.

आपल्या दैनंदिन जीवनाला आवश्यक वस्तु जसे कापड इ. क्षेत्रात अमेरीकन कंपन्या येऊ पाहात आहेत. यामुळे देशांतील संपूर्ण कुटीरउद्योग व्यवस्था उध्वस्त होण्याची भीती उत्पन्न झाली आहे. थोडे विषयांतर झाले तरी इथे नुकतेच उजेडात आलेले ऐतिहासिक सत्य समोर ठेवतो. १९३५ मध्ये सर विन्गेट यांनी सर्वप्रथम या देशांत "शेतजमीन" गहाणवस्तु ठरविल्याच्या परिणामांची चर्चा सर्वेक्षण अहवालात केली आहे. इंग्रजांनी सर्वप्रथम इथले कुटीर उद्योग नष्ट केले. त्यातील कामगार बेकार झाल्याने शेतीकडे वळले. अर्थात मजूरांची किंमत घटली व मजूरांचीच निर्यात होऊन भारत 'कुलियों की मां' म्हणवली जाऊ लागली. इकडे शेतजमीनी गहाण झाल्याने कैजफिड करून शकणारा शेतमालक जमीन गमावून बसला व शेतमालकाचा शेत मजूर झाला. हीच अवस्था आतां पुन्हा ओढवणार आहे. अर्थशास्त्र पंडितांनी या विषयांवर प्रकाश टाकावा ही विनंती आहे.

या सर्वच प्रक्रियेला फार गोंडस नांवे दिली जात आहे. आंतर्राष्ट्रीयकरण (ग्लोबलायझेशन) व उदारीकरण (लिबरलायझेशन). इथून कच्चा माल विदेशात नेणे व विदेशातील कृषिउत्पादने अनिवार्यपणे आपल्या देशाने विकत घेणे ही अट मानल्यास आपल्या येथील संपूर्ण कृषी उद्योगच नष्ट होईल. शिवाय बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना इथे परवाने देतेवेळी देशीय कामगारांना घेण्याची सक्ती आम्ही करणार नाही. अशा रितीने देशाला भिकारी बनवणारा हा प्रस्ताव आहे. देशांत भरपूर संख्येत कुशल कामगार उपलब्ध आहेत. ते देखील बेकार होतील. मुक्त व्यापाराच्या नावाखाली विदेशी मुद्रा निर्यातीवर कोणतेच बंधन या कंपन्यांना नसावे हा ही प्रस्ताव आहे. उघडच आहे की देशीय उद्योगही यांमुळे बंद पडतील.

हा संपूर्ण कार्यक्रम कालबद्ध ठरविला आहे ३-४ वर्षात सध्याचे व्यापार विषयक सर्व नियम रद्द होतील. व ह्या करारातील कलमे लागू होतील. गरीब देशातील मजूर अत्यंत कमी रोजीवर मिळतात त्यांचे शोषण वाढून आपल्या मूलभूत गरजाही भागविण्यास समर्थ न राहून अधिकच गरिब होतील. कृषी उत्पादनावरील उपसर्जन (सबसिडी) मर्यादा वाढवून आयातीवरील बन्धनेही रद्द करून घेण्याचा अमेरिकेचा डाव शुद्ध डाकूगिरीच आहे. विदेशी कंपन्यांना व्यापाराचे मुक्तद्वार दिले तर त्यांना या देशाची लूट करण्याची खुली मुभा मिळेल. या कंपन्यांवर इथलेच कामगार घेण्याची सक्तीही आम्ही लावू शकत नाही कारण आम्हाला भलेमोठे कर्ज फेडावयाचे आहे.

हा प्रस्ताव थोडेफार बदल करण्याचा दिखावा करून दडपणाखाली [illegible] आंतर्राष्ट्रीय मुद्रा कोषातून मिळणाऱ्या कर्जाच्या लोभापायी स्वीकारला तर ते गुलामीची सनद ठरेल. शासनाने हा प्रस्ताव जनतेला अंधारात ठेवून स्वीकारू [illegible] नये. लोकसभेत व जनसभांमधून यावर खुली चर्चा व्हावी. ठरावाचे योग्य [illegible] व आकलन झाले तर हा ठराव फेटाळूनच लावण्यायोग्य आहे, हे समजून येईल व मगच या गुलामीचा नवा धोका टाळता येईल. आमचा देश विकसनशील [illegible] म्हणविला जातो. अर्थात विकासासाठीच आम्ही कर्ज घेत आहोत [illegible] शासनातर्फे तर्क दिल्या जाईल पण तो किती तथ्यहीन आहे हे [illegible] लक्षात यावे. आमचा देश म्हणजे अमेरिका व [illegible] [illegible] वसाहत बनविण्याचा हा कुटील डाव हाणून पाडलाच पाहिजे.

मी अर्थशास्त्राचा तज्ञ नाही. तरी या विषयावरील अनेक [illegible] परिसंवादातील चर्चांचा निष्कर्ष समाजातील शिक्षित वर्गासमोर [illegible] व [illegible] समस्यांच्या भयानकतेची कल्पना यावी व स्वदेशीचे [illegible] लेखन प्रपंच केला आहे. लेखातील अनेक विधानांच्या [illegible] आहे. त्यावर असंदिग्ध असे भाष्य तज्ञांनी [illegible]

अनावृत्त पत्र

मा. संपादक,

दैनिक तरुण भारत, नागपूर यांसी

स.न.वि. वि.

- हार्दिक आभार -

माझ्या ६१ व्या वाढदिवसाचे निमित्ताने मित्रवर्य श्री. बाबूराव सैनिस यांनी लिहिलेला माझा परिचयात्मक लेख दि. ४-९-८७ ला आपल्या दैनिकात छापला गेला. त्यानंतर सुहृदांनी प्रत्यक्ष भेटून, दूरध्वनिव्दारे व पत्राव्दारे संपर्क करून माझे अभीष्टचिंतन केले. आपले व वरील सर्वांचे या पत्राव्दारे मी ऋण व्यक्त करीत आहे.

वस्तुतः वृत्तपत्रात मजविषयी काही लिहून येणार आहे याची पुसटशीही कल्पना मला नव्हती. म्हणून मजकूर प्रकाशित झाल्याचे कळताच मला [illegible] बसला. संतांच्या शिकवणुकीत मृत्यूपर्यंत व्यक्तीला आदर्श मानण्याची पद्धत नाही व अशा प्रसंगी कोणीही गुणच वर्णन करतात म्हणून लेख प्रकाशित झाल्याचा फार संकोच वाटला. शिवाय स्तुति किंवा पुष्पमाला मूर्तिला झाकून टाकतात व मूर्तीचे सम्यक स्वरूपच कळेनासे होते. तसा स्तुतीचा शेंदूर तर मूर्तीला दृष्टीआडच करून टाकतो म्हणून तो लेख मी संकोचाने वाचला नाही.

आध्यात्मिक क्षेत्रातही जिथे पदोपदी फसवणूक होण्याचा संभव असतो तिथे मजसारख्या सामान्याला - व्यावहारिक क्षेत्रात कार्य करतांना [illegible] प्रसंगच फार व कोणीही केंव्हाही पतनाकडे जाऊ शकतो. म्हणूनच [illegible] शेजारी असावे असा संतांनी इशारा देऊन ठेवला असल्याने म्हणजे ऐकायची [illegible] तर निंदा - पण स्तुती नको!

परंतु मित्रवर्य श्री. बाबूराव सैनिस हे यथार्थ बोलणारे व वागणारे माझे जिवलग स्नेही आहेत. त्यांचा उपमर्द करावा ही भावना हे लिहिण्यामागे नाही. मी त्यांचाही ऋणी राहीन. मात्र जे 'नंतर' लिहायचे ते आतांच लिहिले गेले असावे, या विचाराने मन उद्विग्न होते.

आणि विशेष म्हणजे अजून मनातील वैरभाव गेलेला नाही. हे चांगले - हे वाईट, असे सर्व दुःखाचे मूल कारण असलेली मनाची स्थिती कायम आहे. श्रीज्ञानेश्वर माऊलींनी म्हटल्याप्रमाणे 'मी माझे ऐसे विसरले जयाची आठवण' अशी ध्येयसमर्पित वृत्ती अंगी बाणली नाही. म्हणून जे लिहिले गेले असे कळले ते अप्रस्तुत व अकाली झाले, असे वाटते.

परंतु हे म्हणत असतांना ज्यांची जीवने खरोखरच सर्वांसमोर आदर्श म्हणून यायलाच पाहिजेत त्याचेविषयी लिहिले जाऊ नये असे म्हणणे नाही. त्यातही संघाने अन्य क्षेत्रांत कार्य करण्यास मला पाठविले म्हणून त्या [illegible] स्वभावानुरूप मी प्रकाशांत आलो. अन्यथा खऱ्या अर्थाने 'समर्पित' प्रचारकांची संघात वाण नाही. असो.

प्रकाशित झालेल्या लेखातील भावनांचा आदर करून ही शब्दसुमने मी श्रीगुरूजनांच्या चरणी अर्पण केली आहेत व पुन्हा सर्वांचे ऋण व्यक्त करून पत्र संपवितो. इति.

आपला
गोविन्द [illegible]

स्फूर्ति गान

मानवतेचे किरणभूवरि - उदित करण्या सिद्ध अम्ही।
शोषित पीडित दलित जनांचे-भाग्य उजळण्या सज्ज अम्ही।।धृ।।

कष्ट करोनी सदैव आम्ही - भारत माता स्वर्ग करू ।
दुर्गम वाटा सुसह्य करुनि - काटयातुनि फुले उमलवू
सातत्याने परिश्रमाने - वैभव प्राप्त करुं अम्हो ।।१।।

अन्य कुणाचा घास हरावा - अपुले ऐसे कार्य नसे ।
गमवू ना अधिकार अपुले - विश्रामाला स्थान नसे ।।
अपुले अन हीत दुजांचे - सुगम समन्वय साधु अम्ही ।।२।।

अन्न वस्त्र संस्कार निवारा - नित्य जीवनी गरज असे ।
समस्त सृष्टी प्रमुदित करणे - चिरंतन अमुचा धर्म असे ।।
हांसत खेळत सर्व शक्तिने - राष्ट्र निर्मिण्या बद्ध अम्ही ।।३।।

भारत मातेचे सुख गौरव - प्राणाहुनि प्रीय असे ।
मानव सेवा जीवन हेतू - परम्परा ही दिव्य असे ।।
जीवनशक्ति भूमातेस्तव - अर्पण करण्या रत आम्ही ।।४।।

शोषित . . . .

।। भारत माता की जय ।।

(मूळ हिंदी गीताचे रुपांतर)

कल्पना
श्री. पु. वा. पालवणकर

शब्दांकन
गोविन्द बा. आठवले
अधिवक्ता

- श्रद्धांजली लेख -

	मृत्यु दिनांक
स्व. महादेवराव जुनघरे	१६.८.७१
स्व. मनहरभाई मेहता	१७.४.९०
स्व. अण्णाजी मिटकरी	१५.५.९१
स्व. मधुकरराव बोरकर	१७.१०.९१

के पावन स्मृति को यह लेख समर्पित

स्व. बालकृष्ण नरहर उपाख्य बालासाहब साठ्ये

मंगलवार दिनांक २० सितंबर को रात ९.४० बजे भारतीय मजदूर संघ कार्यालय से श्री: केशवराव ने दूरभाष से मुझे कहना आरंभ किया की "श्री. बालासाहब साठ्ये अहमदनगर तहसील के शिरूर ग्राम के प्रवास पर थे उन्हें दिलका दौरा पडने से नगर के रुग्णालय में भरती किया और चिकित्सा के पश्चात् उन्हें पुणे में दीनदयाल स्मृति रुग्णालय में लाया गया था, वहां भी पुनः उन्हें दिल का दौरा पडा, दोपहर वे बेहोश हो गये और - और रात ८.३० बजे वे चल बसे।"

यह सुनते ही गत २४ वर्ष जिनसे परिचय ही नही, मित्रता थी और [illegible] से भा.म. संघ में साथ साथ सहयोगी के नाते कार्य किया वह सारी स्मृतियां [illegible] उठी। बालासाहब के स्वर्गवास का शब्द कानो पर पडते ही मेरा [illegible] गया दूसरे ही क्षण मन में विचार आया कि ध्येयपूर्ति के लिये [illegible] ३५-३८ वर्षो से चलते रहे, दौडते रहे और कार्यरत रहते ही उन्हें मृत्यु आई यह बहुत ही सौभाग्यपूर्ण घटना है। वस्तुतः मृत्यु ने उन्हें अचानक [illegible] बालासाहबही चलते चलते मृत्यु तक पहुंच गये। अर्थात जीवन के [illegible] तक वे कार्य करते रहे। यह भाग्य बहुत ही थोडे व्यक्तियों को मिलता है।

स्व.बालासाहब का जन्म १९२३ में महाराष्ट्र के कवठे महाकाल [illegible] ग्राम में हुआ। यथा समय शिक्षा आदि पूर्ण कर, वे संघ कार्य से [illegible] इंटर सायन्स होते ही वे राष्ट्रीय स्वंयसेवक संघ के प्रचारक बने। किन्तु [illegible] माताजी की इच्छानुसार पुनः शिक्षाक्रम पूर्ण करने के लिये वे [illegible] धारवाड शहर में बी.एस.सी. करने गये। तत्पश्चात् १९४५ से [illegible] धारवाड जिला प्रचारक रहे। सन १९५१ से १९५३ तक ठाणे जिले में [illegible] शहर के स.बा. विद्यालय में शिक्षक रहे। उसी समय ठाणे जिले में [illegible] किया। किंतु संघ दीक्षा उन्हें नौकरी इ. सीमित क्षेत्र में रहने से मन [illegible] नहीं दे पाती थी अतएव वे पुनश्च संघ कार्यार्थ प्रचारक बने। [illegible] प्रचारक के रूप में उन्होंने सन १९६१ तक सफलतापूर्वक कार्य [illegible] कार्यकाल में, मा. श्री मोरोपंतजी पिंगले, स्व. बाबाराव भिडे, [illegible] गुरुजी आदि संघ के श्रध्देय अधिकारी व्यक्तियों से वे परिचित [illegible] संपर्क से बालासाहब का जीवन आमूलाग्र परिवर्तित हो गया। मा. मोरोपंत[illegible]

उनकी विशेष निष्ठा थी। कुशाग्र बुद्धी तथा कार्य की असीम लगन के कारण बालासाहब एक सर्व प्रिय स्वयंसेवक बन गये।

संघकार्य करते हुए समाज के दलित शोषित पीडितजनों के प्रति उनके मन में करूणा उत्पन्न हुई थी कि उनका भारतीय मजदूर संघ के संस्थापक श्री. दत्तोपंत ठेंगडी से परिचय हुआ और योजनानुसार सन १९६२ से वे भा.म. संघ के महाराष्ट्र प्रांत के संगठन मंत्री नियुक्त किये गये।

सन १९६३ से मुझे भा.म.संघ का नागपूर विदर्भ का प्रमुख इस नाते नियुक्त किया। उसी समय से मेरा बालासाहब से परिचय हुआ और कल तक इस परिचय का मित्रता में रूपांतर दृढ होता रहा। १९६६ में मा. दत्तोपंतजी ने अखिल भारतीय स्तर पर एक समिती (प्रेसिडियम) गठित की थी तबसे मुझे बालासाहब के साथ सहयोगी के नाते कार्य करने का सौभाग्य मिला। संगठन कार्य में अनेक कटु - मीठे प्रसंग - घटनाओं में चर्चा निर्णय लेते समय विचार विमर्श और कार्यान्वयन में उनके जीवन के विविध पहलू देखने को मिले।

ट्रेड युनियन आंदोलन में हम सभी नये थे किन्तु मा. दत्तोपंतजी के मार्गदर्शन में स्वयं को इस कार्य में ढालते थे और कार्य बढाने का प्रयास करते थे। बालासाहब ने महाराष्ट्र प्रांत में बहुत बडी मात्रा में मजदूर आंदोलन में सफलता मिलाई और अल्पकाल में महाराष्ट्र राज्य में भा.म.संघ को राज्यस्तरीय मान्यता दिलाने में उनका बहुत बडा श्रेय हैं।

उन्होंनेअपने लिये 'विद्युत' क्षेत्र में भारतीय विद्युत महासंघ जिसके वे संस्थापक महामंत्री और पश्चात् अध्यक्ष थे, अत्यधिक महत्व का स्थान बना लिया है। अपने कार्यकर्तृत्व से हाल ही में उर्जा मंत्रालय द्वारा गठित सलाहकार समिती में महासंघ के सर्वाधिक सदस्य नियुक्त हुए जिसमें बालासाहब भी एक थे। १९६६ के फरवरी में महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडल मजदूरों के मांगों के लिये उन्होंने पहले पहल हडताल की नोटिस दी थी। किन्तु साथ ही मांगें शासन की ओर से स्वीकृत हो इसलिये व्दिपक्षीय वार्ता के लिये भी प्रयत्नशील रहे परिणामतः हर प्रयास करने पर उस समय के ऊर्जामंत्री श्री. तिडकेजी के साथ समझौता होकर मांगें स्वीकार हुई। और जिस साहस के साथ उन्होंने हडताल के लिये मजदूरों को तैयार किया, उसी तत्परता से हडताल वापिस लेने की घोषणा भी की। हडताल एक आखरी हथियार इस भा.म. संघ की नीतिनुसार भविष्य में भी उन्होंने विद्युत के

नही अपितु सभी क्षेत्रों में इस नीति का अवलम्ब किया और एक लडाकू नेतृत्व उन्होंने प्रस्थापित किया।

साधारण१९६६-६७ में महाराष्ट्र शासन के 'अनफेअर लेबर प्रॅक्टीसेस) कमेटीपर वे नियुक्त किये गये। साथही न्यूनतम वेतन सलाहकार मंडल तथा ग्राहक मूल्य निर्देशांक गठन समिती पर उन्हें नियुक्त किया गया। बालासाहेब ने उनकी अभ्यासपूर्ण विषेशता से इन समितियों में एक प्रभावी सदस्य के [illegible] भा.म. संघ में नही अपितु केंद्र तथा राज्य शासन निर्देशांक गठन, महंगाई भत्ते इ. आर्थिक विषयों में तज्ज्ञ माना जाता था। इन विषयों पर उन्होने विपुल लेखन किया है। इसी कारण अभी वे भविष्य में निर्वाह निधी (केंद्र शासन) सलाहकार मंडल के भा.म. संघ के प्रतिनिधि नियुक्त थे।

१९६७में पहली वार उन्हें भा.म. संघ के कार्यालय में मंत्री पद से अ.भा. मंत्री की पदोन्नती दी गयी। इसी समय उन पर कोपाध्यक्ष का भार भी सौंपा गया और १९७७ में वे विधिवत अ.भा. कोपाध्यक्ष चुने गये। उनकी व्यावहारिकता व दूरदृष्टी से उन्होंने योजना बनाकर एक अखिल भारतीय स्तर पर निधि संकलन करने का प्रण कर आर्थिक दृष्टी से भा.म. संघ को स्वयंनिर्भर बनाया। दिल्ली का रामनरेश भवन (भा.म. संघ केंद्र कार्यालय) बालासाहबकी दूरदर्शिता [illegible] है यह कहा तो अतिशयोक्ति नही होगी।

बालासाहब महत्वाकांक्षी थे किन्तु व्यक्तिगत आकांक्षा उन्होने [illegible] भा.म. संघ की महत्वाकांक्षा की परिधी से बाहर नही जाने दी अर्थात् उनके व्यवहार से सर्वदा भा.म. संघ की ही प्रतिष्ठा व प्रतिमा प्रकाशित होती थी। [illegible] युवावस्था में ही संघ प्रचारक के रूप में उन्होने राष्ट्र कार्यार्थ अपने [illegible] दिया-समर्पित कर दिया। यह व्रत उन्होंने अंतिम श्वास तक निभाया। [illegible] भाव से प्रेरित होकर आज अनेक कार्यकर्ता उनसे प्रेरणा लेकर भा.म. [illegible] पूर्णकालीन कार्यकर्ता के रूप में कार्यरत हैं।

आर्थिकविषय में याने निधि संकलन के विषय में वे [illegible] लगते थे किन्तु निधि संकलन में संघ के लिये समर्पणभाव ही होने के [illegible] कठोरता से किसी के दिलोंको चोट नही पहुंची यह अनुभव है। [illegible] आग्रही वृत्तीसे विषय रखते थे। चर्चा करनेवाले कार्यकर्ताओं को उनका [illegible] सा भी लगता था किन्तु यद्यपि वे क्रोध प्रकट करते थे फिरभी एक [illegible] उनका मन कोमल होने के कारण दूसरे क्षणही वे शान्त होकर क्रोध [illegible]

मजाक में सभी से मिलजुल जाते। तत्काल निर्णय कर उसे व्यक्त कर देने की उनकी आदत होने के कारण कई प्रसंगो पर उनके मुख से मजेदार शद्ब योजना हो जाती थी। एक बैठक में हैदराबाद अधिवेशन के पूर्व अ.भा. अध्यक्ष पद पर उन्होंने मा. मनहरभाई का नाम सुझाते हुए कहा था We must be cruel to him अर्थात् कितने भी कष्ट मनहरभाई को हो, उन्हें अध्यक्षपद सम्हालना ही पडेगा। उस समय मैने तत्काल कहा की बालासाहाब, but be kind in curelty इस पर मा. दत्तोपंतजी सहित सभी उपस्थित महानुभाव हंस पडे और बालासाहेब भी समझ गये।

भा.म.संघसंबंधित सभी कार्यों में जैसे प्रकाशन, समिती के प्रवास, प्रांतो में हिसाब किताब की जांच, प्रत्यक्ष सहयोग होना चाहिये ऐसी उन्हें हमेशा आकांक्षा रहती थी। इसी कारण भारतीय मजदूर अन्वेषण केंद्र, साप्ताहिक वृत्तपत्र, कई समितियों में उनका नाम रहता था और वे भी इस कार्य को सफल बनाने के हर प्रयास में प्रयत्नशील रहते थे। भा.म.संघ को जो आज का रूप प्राप्त हुआ उसमें बालासाहब का महान योगदान रहा यह ऐतिहासिक सत्य है।

एक उदारमनस्क व्यक्ति, अंगीकृत कार्य के लिये संपूर्णतः जीवन सर्वस्व त्याग देने की वृत्ति, संकटों में साहस और अत्यंत सादगी का रहन सहन इस कारण वे हर किसी क्षेत्र में एक अमिट छाप रखते थे। कार्यकर्ताओं और साधारण मजदूरों के साथ उनका अकृत्रिम स्नेह का व्यवहार रहता था इस कारण वे सभी को प्रिय होते हैं।

इसप्रकार अनेकविध सद्गुण युक्त ऐसा व्यक्तिमत्व बालासाहब ने संपादित किया था। वे अचानक अपने में से उठ गये। उनकी मूर्ति प्रत्यक्ष रूप में अब दर्शनीय नही रही। किन्तु ध्येयशीलता के कारण शरीरव्याधी-स्वास्थ्य की तनिक भी पर्वाह न करते हुए संपूर्ण देशभर में प्रवास कर अथक परिश्रम तथा साहसयुक्त समर्पित जीवन का जो आदर्श उन्होंने प्रस्थापित किया उसकी छबि हजारो हजार हृदयोंपर अमिट-अमर रहेगी इसमें संदेह नहीं। विरोधी भी इसी कारण प्रभावित रहेंगे। बालासाहब का स्वर्गवास हमारे लिये महान क्षति है। स्व. बडेभाई के जाने के पश्चात् बालासाहब का न रहना अतीव दुःखदायक है। किन्तु इन दोनों के जीवनादर्श से प्रेरणा लेकर हम उनके कार्य में जुटें। यही उनके प्रति श्रध्दांजली होगी।

स्व.बालासाहब को सद्गति मिलेगी इसमें कोई संदेह नहीं। उनकी पवित्र स्मृतिको यही शद्ब सुमनांजली अर्पित हो।

स्व. रामनरेश सिंहजी को श्रध्दांजली

राष्ट्रध्वज, राष्ट्रीय गीत, राष्ट्रीय शिक्षक दिवस, वैसेही राष्ट्रीय श्रम दिवस जैसे अनेकाअनेक समाज के स्मृति चिन्हों को प्रतिष्ठापित करने का प्रण कर जीवन सर्वस्व अर्पण करनेवाले महापुरुष देश में आदर्श बनकर अमिट स्मृति छोड जाते हैं। इनके जीवनही पीढी दर पीढी समाज जीवन को और जीवन मूल्यों को अक्षुण्ण बनाएं रखते हैं। श्रमिक जगत में ऐसे ही खोए हुए अस्मितादर्शक मर्माचिन्हों में से राष्ट्रीय श्रम दिवस द्वारा श्रम की प्रतिष्ठा समाज मन पर अंकित करने जिन्होने अपने जीवन सर्वस्व का होम कर दिया, ऐसे महापुरुषों में स्व. रामनरेशजी अर्थात् सर्व परिचित बडे भैय्या अग्रगण्य स्थान प्राप्त कर चुके हैं। संपूर्ण देश के मजदूर कल राष्ट्रीय श्रम दिवस मना रहे हैं। इस पवित्र अवसर पर उन्ही की स्मृतियां पुनः समस्त राष्ट्रभक्त श्रमिकों को जागृति देगी यह [illegible] यह लिखने का प्रयास है।

यह बात सत्य है कि स्व. रामनरेशजी जैसे चतुरस्त्र व्यक्तित्व [illegible] में कहना लिखना इतना सरल नही है फिर भी अगर अगस्ति मुनि संपूर्ण [illegible] प्राशन कर सकते हैं तो एक छोटा पंछी अपनी (चोंच) में थोडा जल ले [illegible] इस संत वचन के अनुसार ही यह प्रयास है।

स्व. बडेभैय्या एक किसान परिवार में जन्म लिये अर्थात् इस [illegible] वे सुपुत्र ही थे यह सिध्द बात है। बचपन में और बच्चो की तरह [illegible] लेकर उत्तर भारत की रूढी के अनुसार वह शादीशुदा भी हो गये थे। [illegible] जीवन का हेतु पहले से ही निश्चित था और समय अनुकूल होते [illegible] स्वंयसेवक संघ के संपर्क में आये, जिस कारण उनके जीवन का [illegible] मिल गया। वैसे ही उन्हीं के शब्दो में "मैं लिखत पढक में तेज [illegible] विशेष ही था" अर्थात् संघ के उस समय के अधिकारीयों की [illegible] प्राप्त ही हो चुकी थी। पारस पत्थर से संपर्क होते ही लोह सोने [illegible] है, इस न्याय से भविष्य में भा. म. संघ के "लोहपुरुष" उपाधी से [illegible]

-वह असली लोह संघ के प्रचारक रूप सोने में परिवर्तित न होता तो ही आश्चर्य होता।

अनेक जिला स्थानों, गांवों, नगरों में प्रचारक के रूप में यशस्विता से कार्य कर वे संघ के प्रांत कार्यालय प्रमुख बन गये। उन दिनों संघ शाखा स्थापित करना एक कठिन काम तथा मानसिक, बौद्धिक क्षमता का परिचायक माना जाता था। उसी समय बडेभैय्या ने अपनी संगठन कुशलता तथा साहस का परिचय दिया। यही कारण था कि उन्हें भारतीय मजदूर संघ का कार्यभार सौंप दिया गया। उस समय अर्थात सन १९६० से मजदूर क्षेत्र में कार्य करते करते उनके जीवन के अनेक उत्तम पहलुओं को विकसित होतें हमने देखा।

अपने कार्यकर्ताओं में आत्मविश्वास जागृत करना और दुश्मनों के मनमें धाक जमाना दोनोंही काम एकसाथ वे सहजतासे करते थे। कानपुर में युनियन कैसे रजिस्टर करना यह पुस्तिका उन्होंने जब छापी तो उसे पढकर यह कार्य इतना सरल है देखकर अपने कार्यकर्ता जहां हर्षित हुये और शोषक नेताओं से छुटकारा पाये वहीं ऐसे नेताओं का आसनही उन्होंने उखाड दिया। दुकान कर्मचारियों से नांव चलानेवाले मल्हांओं तक संपूर्ण उत्तर प्रदेश में भा. म. संघ के युनियनों का थोडेही समय में जाल फैला दिया। बाद में इनकी दृष्टि शक्कर, प्रतिरक्षा, बैंक जैसे संगठित उद्योगों पर लगी। एन्. ओ. बी. डब्ल्यू. का नामकरण भी उन्होंने कर प्रथम बैठक कानपुर में की और प्रतिरक्षा उद्योग में जिसे साम्यवादियों का अड्डा माना जाता था उस उद्योग में जमकर खडे हुये। उनकी अपनी कार्यक्षमता को देखकर थोडे ही समय में अखिल भारतीय मंत्री का स्थान उन्हें दिया गया। भा. म. संघ के प्रथम अखिल भारतीय अधिवेशन के पूर्वही उत्तर प्रदेश में राज्य स्तर पर भा. म. संघ की " शासकीय मान्यता" (रेकग्निशन) उन्ही के परिश्रम का फल था।

भा. म. संघ को अभिप्रेत ट्रेड युनियन के कार्यकर्ता बनने के लिये सभी गुणों को उन्होने थोडि ही समय में आतमसात् कर लिया। अर्थात् 'संघ' उनका सेकंड नेचर ही बन गया। मतलब कार्यकर्ता के नाते जीवन की कृत्रिमता समाप्त होकर वे ध्येय से एकरूप हो गये। कार्यकर्ता के लिये सिध्दांतों का ठीक परिचय, संगठन-कुशलता, लडाकू तथा साहसयुक्त जीवन, संघर्ष में संतुलित मन और कूच पढने की सिध्दता आदि अनेक गुणों की आवश्यकता होती है। बडेभैय्या में इसका जीवन में सभी समय परिचय देकर साधारण से साधारण मजदूर के हृदय में एक अमिट स्थान

प्राप्त कर लिया। मुझे याद है, एक बैठक में उनको पूछा गया- देश में मजदूरों की संख्या कितनी, श्रमजीवी तथा बुद्धिजीवी कितने, कुल बेकार कितने, तकनिकी ग्रॅज्युएट बेकार कितने, निरक्षर बेकार कितने, पहले पंचवर्षीय योजना काल से छटवी तक उपरोक्त संख्या में घटबढ कितनी, संगठित मजदूर कितने, शिक्षित बेकार कितने, पहली योजना में देश के उद्योगो में लागत कितनी करोड रुपये, उद्योगों की संख्या और बीमार या बंद पडे उद्योगों की संख्या आदि अनेकों प्रश्नों का संगणक समान उन्होंने तत्काल जवाब दिया और वह भी संसद पटल पर रखे गये कागजों के आधार पर सुनने वाले दंग रह गये। पुणे में एक भाषण में देश की गलत आर्थिक नीति पर उन्होंने इस तरह प्रहार किये की सभा में उपस्थित एक अर्थतज्ञ ने कहा - ये 'काला पहाड' आंतरिक गर्मी बाहर फेंक रहा है-लगता है दुष्ट भस्म हो जावेंगे।

मित्रों में अकृत्रिम स्नेह से एक आनंद की लहर वे फैला देते थे। इतने चुटकुले उनके पास रहते थे कि घंटों कैसे बीत गये पता नही चलता था। मनुष्य की परख उनकी विशेषता थी। कार्य मे दूरदर्शित्व एक अनोखा और विरला गुण है किन्तु बडेभैया इसमे भी माहिर थे। कई बार प्रमुख कार्यकर्ता को कह देते थे - फलाने व्यक्ति को बदल दो-ये काम का नही, पस्ताओगे। उनकी सूचना न माननेवालो को सचमुच ही पस्ताना पडा। समय सूचकता और साहसपूर्ण निर्णय लेने शक्ति के कितनेही उदाहरण उनके जीवन में मिलेंगे। अर्थ के विषय में अत्यंत कठोर रहते थे। एक समय एक कार्यकर्ता ने केंद्र के पास १२०० रुपये का प्रवास का बिल भेजा जब इसी प्रवास केउसने ९०० रु. उठा लिये थे। कडे शद्बो में इस कार्यकर्ता की भर्त्सना करते वे हिचकिचाये नही। विधायक के नाते वार्षिक ६००० रुपया उन्हे मानधन मिलता था। उसे वे भा. म. संघ के कोष में पहले जमा करते और खर्चे के लिये प्रदेश कोषाध्यक्ष से अनुमति लेकर उठाते थे सभी [illegible] आदर्श को जीवन मे चरितार्थ करने के कारण उनसे कोई नाराज होना संभव नही था। जिसको जिस भाषा में बात समझ में आए उसे उसी भाषा में समझाने की क्षमता और साहस उनमें था। एक कार्यकर्ता सदाही प्रमुखों की निंदा करने का आदी था। ऐसे एक प्रसंग पर उस कार्यकर्ता को उन्होने 'ऐशा नरा मोजुनी माराव्या पैजारा' इन्हीं शद्बों में समझाया था। संघटकको अपने जैसे सैकडो कार्यकर्ता तैयार करने पडते हीं इसके लिये बौद्धिक तथा भावनिक दोनोही मोर्चेपर समाधान करने की क्षमता

उनकी एक विशेष संपदा थी। साथहो ही संघटक शास्त्रप्रवीण हो तथा प्रक्रिया प्रवीण भी हो तो वह आदर्श बन सकता है। भा. म. संघ के श्रद्धेय संस्थापक जहाँ शास्त्रप्रवीण हैं प्रमुखता से स्व. बडेभाई प्रक्रिया प्रवीण थे। उनके जाने से यह क्षतिपूर्ति होना निकट भविष्यमें कठिन सा है।

आपातकालीन समय एक बार वे बिना सूचना नागपूर आ गये। मै यहा नही था। दूसरे दिन आया, उनसे भेट की और उनका हैद्राबाद के लिये आरक्षण किया। पूछा किस नामसे करे उन्होने तुरंत कहा मै तो अपने नामसेही देशमे घूम रहा हुं। फिर पूछा आप कल कहा थे। मैने कहा एच. वी. कामथ मेरे निवास पर ठहरे थे, मुझे उनकी व्यवस्था के लिये बम्बई बुलाया गया था। सहर्ष उन्होने कहा इस समय जो भी काम आये अन्य काम छोडकरही करना है।

एक कार्यकर्ता ने अपनें ही द्वारा चलाये गये उद्योग मे मांग पत्र दिया और संघर्ष का आवाहन किया। बडे भैया ने सूचना दी की जब तक संघ पर पाबन्दी का संकट है भा.म. संघ पर वही संकट छाया रहेगा। इस तरह संघ ही जीवन की प्राथमिकता वे मानते थे।

स्व. रामनरेशजी के स्मृतिग्रंथ
विमोचन दिवसपर उनको विनम्र श्रध्दांजली!

स्व. भाऊराव अत्रे

दि. १.११.८८ रोजी भाऊराव अत्रे यांचे कर्करोगाने निधन झाल्याचे वृत्त वाचताच मरणाचा फेरा कोणावर व कसा पाश टाकेल अशा विचाराने स्तंभित झालो. साऱ्या संवेदनाच बधिर झाल्या.

१८ जुलै १९७२ ला मी विदर्भ पदवीधर मतदारसंघातून विधान परिषदेवर निवडून गेलो व मुंबईत जनसंघ कार्यालयात पहिला परिचय झाला तो भाऊरावांचा व तोही करून दिला अत्यंत समर्पक शब्दात माननीय श्री. बापूराव लेले यांनी. विधान परिषदेत त्याच दिवशी माझा शपथविधी आटोपल्याबर राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीच्या कार्यालयात भाऊराव विधान मंडळ पक्षाच्या सचिवाच्या पदावर कार्यमग्न दिसले. अत्यंत प्रसन्न वदन व शांत, अबोल अशा त्यांच्या व्यक्तित्वाचा अल्पावधीत माझ्या मनावर एक ठसा उमटला. त्यांच्या कामाचा उरक किती झपाट्याचा आहे हे देखील लक्षात यायला वेळ लागला नाही.

भाऊराव हे आमदारांचे आमदार होते, हे तरुण भारतकारांनी त्यांचे केलेले वर्णन शंभर टक्के सत्य असल्याची प्रचीती मी व अनेकानेक आमदारांनी घेतली आहे. हे त्यांचे यथार्थ वर्णन आहे. भाऊरावांचा दिनक्रम रेखीव असायचा. पहाटे ४ वाजता उठून चहा स्नानादिनंतर इष्ट देवतेचे निष्ठापूर्वक ध्यान [illegible] लगेच अंगीकृत कार्याला लागायचे. काम काय? प्रथम महाराष्ट्रातील सर्व [illegible] आणून वाचून काढणे वाचता वाचताच विभिन्न स्थानी चाललेली आंदोलने, [illegible] निदर्शने, गोळीबार, उपासमार, जनसमस्या शासकीय निवेदने मंत्र्यांची [illegible] विचारप्रवर्तक लेख इ. सर्वांची नोंद व आवश्यक ती कात्रणे [illegible] कात्रणांवर वृत्तपत्राचे नांव व दिनांक व कोणत्या मतदारक्षेत्राशी संबंधित [illegible] नाव अशा नोंदी करून हे सर्व साहित्य कार्यालयात घेऊन जाणे. कार्यालयात [illegible] आधारे विधिमंडळासाठी प्रश्न तयार करणे, स्थगन प्रस्ताव, अर्धा तास [illegible] प्रस्ताव इ. लिहून संबंधित आमदाराची त्यावर स्वाक्षरी घेऊन ते संबंधित खात्याकडे पाठविणे. त्यानंतर पूर्वी मिळालेल्या उत्तरांची संबंधितांना पोच [illegible] हा पत्रव्यवहार प्रचंड असायचा. भाऊरावांचे पत्र म्हणजे सर्व क्षेत्रातल्या [illegible] नुसती पोच नव्हती, तो एक ठेवा होता. भाऊरावांची पत्रेही कशी? रामदास [illegible] वर्णन केल्याप्रमाणेच अक्षर- 'सरळ-वाकडे-मोकळे'. जे मनातून सांगायचे [illegible]

पाल्हाळ न लावता थोडक्याच शब्दांत लिहिलेले. त्यांच्या पत्रांनी मनोला मोठे समाधान लाभत असे. प्रत्येक पत्राची व प्रश्न, प्रस्ताव इ. ची स्थळप्रत अवश्य ठेवली जात असे व तेही सर्व विषयवार शिवाय विधेयकावरील भाषणांसाठी संदर्भसूचीही द्यायला ते विसरत नसत. खरे तर हे एखाद्या विशेषज्ञाचे काम, पण अनेक वर्षांच्या परिश्रमांनी भाऊरावांनी यात कमालीचे कसब प्राप्त केले होते व भलेभलेही हे कार्यकर्तृत्व बघून थक्क होत असत. एखाद्या वैयक्तिक समस्येला सामूहिक समस्येचे रूप देऊन तो प्रश्न सभागृहात कसा मांडायचा याचे एक तंत्रच (टेक्निकच) जणू भाऊरावांनी विकसित केले होते.

केवळ इतकीच त्यांच्या कार्याची मर्यादा नव्हती, तर विधान मंडळ सचिवापासून तो तहत द्वार रक्षकापर्यंत सर्वांशी त्यांची अहेतुक मैत्री असे. या त्यांच्या लोकसंग्रही वृत्तीमुळे विभिन्न पक्षोपपक्षातील आमदार व नेते मंडळींच्या ते आदराला पात्र ठरले होते. असे हे संघ तत्त्वज्ञानाचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे भाऊराव होते.

भाऊराव ताठ चालत. असे चालण्यात ताठ, तसेच ध्येयनिष्ठेत ताठ. नागपूरला दरवर्षी विधानमंडळाचे एक अधिवेशन व्हायचे. १९७२ पासून गेल्या वर्षीपर्यंत नागपूरला येताच सर्वप्रथम ते आमचे घरी येऊन हक्काचा चहा घेऊन जायचे व सवडीनुसार तितक्याच सहजतेने एक वेळ जेवूनही जायचे. आता हा क्रम खंडित होणार म्हणून मन दुःखी होते. मला नेहमी असे वाटते की, मृत्यूने ताटातूट होते खरी, पण भाऊरावांसारखे ध्येयनिष्ठ कार्यकर्ते जेव्हा जातात तेव्हा ध्येयमार्गातील पथिकांच्या हृदयात ध्येयनिष्ठाही दृढ करण्याची प्रेरणा देऊन जातात. म्हणजे एक प्रकारे मृत्यूने ध्येयनिष्ठ मते जुळतात असेच का म्हणू नये? भाऊरावांच्या जाण्याने हे होवो हीच त्यांना विनम्र श्रद्धांजली.